

REVISTA
TLATELOLCO

DEMOCRACIA, DEMOCRATIZANTE Y CAMBIO SOCIAL

3

ENSAYOS
TLATELOLCO

**Ña ku'a ni kicha'a ve'e tiñu
ñivi ñuu Ñuu Oko, cha nu kuu
ñu'u Ñundua. Tayu chaa ña
María Benita Mejía, kuia mil
iin cientu uchi in**

HERMENEGILDO LÓPEZ CASTRO

Ña ku'a ni kicha'a ve'e tiñu ñivi ñuu Ñuu Okó, cha nu kuu ñu'u Nundua. Tayu chaa ña María Benita Mejía, kuia mil iin cientu uchi in.¹

por Hermenegildo Florentino López Castro

P. 2

Abril 2024

Mixteco, oriundo de la ciudad de Pinotepa Nacional, Oaxaca. Egresado de la Licenciatura en Etnohistoria de la Escuela Nacional de Antropología e Historia (ENAH), maestro graduado en el Posgrado de Estudios Mesoamericanos de la UNAM, programa en el que también cursó el doctorado. Ha reunido una trayectoria en el ámbito de la literatura indígena. Es investigador Ñuu Savi, antropólogo especializado en la Mixteca de la Costa, Pinotepa Nacional, Oaxaca.

¹ Nini katiu vati ndatu'in tu'un ñi ñuu Ñuu Okó ta ñi ñuu Ñukaan, ku'a cha ni ndatu'un ñi cha'nuyachi kivi cha ni kui ra lu'u, nu ni ya'a kuia ni nduku tu'in su'aga kuenda tayuyá, vati si kuniu kote yoo ni taa kuenda tayu ñivi ñuu cha ni kanda tichi ñui, tutu ra ni sakua'i, ra ni tai sivi nu tutua i'a, tindee ratrachi cha na kutu'ague su'aga kuenda tayu ñuuya, ña ni tai ku'a cha ni taa ratra, vati kuniu ndatu'in, ku'a cha ni ndatu'un ñivi chani'ichi, vei si kua'in ndikui cha ni kutu'e kuenda metodología etnohistóricaya.

Ñi ñuu Ñuu Oko kicha'a saka'nuñi in viko cha kati si'i ñuu, vati ku'a cha nde'eñi ñuñivi, ni kutuni iniñi Kuia cha ni Kayu Ñuu ta inni iti kuuchi cha kicha'a chikañi. Ni tui tayu chaa ñivi ñuu, cha kati kuati ni kanda kuenda ñu'u nda Ñuu Okoa soko ni tui ta'an tayu chaaya cha kati cha inni tata ñuu kuuñi, ni sachinuñi tiñua ora ni ni'i ña Maria Benita ndatu ka'nu -tu'un ña ña'a ndatu'un ndi i'a- tava in si'o tava in si'i ñuu cha ni sana'a iti chi se'e vati na ña kandañi tichi xa'va ta na nandukuñi in ñuñivi kuiti in ñuñivi taki. (Tu'un ni ndatu'un ñivi, tiñu ni satiuñi chi sa'an ñuu se'en savi cha kuu "se'e savi" kuenda yu'u tañu'u ñu'u Ñundua)

Va ndatu'i historia ni chini kivi cha ni kui ra lu'u nda Ñuu Oko, ñuu kaa yu'u tañu'u ñu'u Ñundua ku che'e. Ni chini historiaya tiempu cha ni sakua'i primaria ta ñaa ku'a ni samachi ñuñivi. Ticha ndai taso'i ndi'i cha ndatu'un sutu cha'nuichi, kicha'a tiva'i ndi'i kui tu'unya tichi xini, i'a va katiu chi ndo vati ni cha'in nda tichi kuia mil iin cientu uchi in. Cha kati cha kui ñivi ñuu ku che'e chakan kucha ni cha'in nda tichi kuia nu ni kanda kuati ñivi ñuu nda Ñuu Oko. Ni in kivi ña ni kutu'e in tu'un taki in tu'un viu soko tichi historiaya indi kua'a xaan tundo'o ta indi ta'an cha u'i i'a. Maa ra chani'i ñui, kuia ni kayu ñuu ku'a cha ka'an maañi, ni sava'a ratra in tayu ñuu ku'a cha ni chakoochi inga kivi ta ticha ndatu'un ñi historiayachi, ni saxini, ni chite, cha ti tayua tava tichi in "xi'ñanu cha'nu" ni nuuchi, ta ni saxini vati tayu ñuu nda Ñuu Okoa kuia mil iin cientu uchi in, ni tuichi cha kati cha maa ñi ñivi nivi ñu'u iniñi costumbre ñuu tiempua. Maa ra ñuu Ñuu Oko ni chito va'a va'a ratra ña ku'a va sava'a ratra cha kati cha chito ratra historia cha'nu cha ku'a ni tui ñuu takan ni ndatu'un maa sutu cha'nuichi, in ña ña'a chi chakundaka ña'a i'a. Ku'a ni kuu iti chata ni keta tu'unya tiempua. In "tiempu taki" ni cha koo nditochi chi ñivi, chakan kucha ni cha'achi tundeini –masi io ra kuu tuun kui'na ini chi ñivi ñuu nda Ñuu Okoa– soko cha kati che'e ni tui tayu ñuu "taki jaan" kuia ni kayu ñuu ti. Tayu ñuu cha'nua tayu ñuu takia cha ni chini, ni sana'achi chiyo vati nivi indi va'a ndi'i tu'un cha'nu ñivi. Ta kuu va kuatiñuñichi tu yo ta ñaa va sava'o chi ñivi ñua. Ñi ñuu Ñuu Okoa ni saka'nuñi in viko ka'nu cha kati ña i'a ta ni kutuni iniñi ñuñiviya ku'a cha iochi xiniñi, takan ni ni'i tuni iniñichi Kuia ni Kayu Ñuu takan ni chikañi inni iti. Tayuya ni kandachi chi kuati ñu'u soko va nde'o vati kuati ñivi ñuu ni kuuchi nda Ñuu Okoa, takan ni ni'i tuni iniñichi ora ni ni'i ña María Benita Mejía tiñu ka'nuya —historia ña ña'aya va ndatu'un ndi i'a— tava in si'o cha ndaka nda'a chi se'e kuatiñi vati na kaka kuitive ve. Tichi kuia mil iin cientu uni xiko ra Gutierre tibón chitora ku'a cha nda maa ñi ñivi nda Ñuu Oko:

Chini ñu'u ndi chi in ña i'a ndicha: ta ni ka'an ndi chi ña Maria Benita Mejía, in ña ma'a saka'nu ñi ñuu Ñuu Oko, ta vati chiton di cha tata ra tay vachi ña ña'ya

Sutu cha'nui ni chisochi tichi kuia mil iin cientu kumi xiko uchi tichi yoo mayu kuia mil iin cientu uchi in, ra ñuu Ñuu Okoa tra, kicha'a ndatu'un xe'e ratra. Ra tata Do-

mingu Orti (ra kuu xini chi maa ra ñua tra) ta maa ra chani'i Ñuu Okoa ni saxini ratra vati va satui ratra in tayu ka'nu kivi cha ni kuni ratra cha va sa in ratra ñuu ñivi ñuu, "tayuya va kicha'a ñuu nu ka'an ratra Yanhuitlán ta nda inga ñuu nani Coixtlahuaca ta nda yu'u tañu'u ti'a, vati si i'a va kundaka ña'a ña i'a Ñuu Oko". Maa ra ñui ni satuirea tayu ñuu chaa ñivi ñuu maaaa tichi kuati, ra tata Mingü, ku'aya ka'an maa ñi ñuu chi ra tata Ortiya, "cha nde'enira ña ku'a va ndu in ndi'i kuii ñuu ñivi ñuu" takan vati tichi Ñuu Oko va kaku tayuya, Ñuu Okoa kaachi chio yu'u tañu'u ñu'u Ñundua. Cha na kutuni inio kivi cha ni kanda kuati cha kuenda tayu ñuu cha'nuya, chitoyo ñaa ku'a ni saxini maa ñi ñuu kuia mil iin cientu uchi inya, cha na kotoyo; nini nduku tu'unyo chi ñi ñivi ñuu ñuo, vati si ña kua'a tutu ni ndoo kuenda tayu ñua. Takan, vati iochi cha kotoyo ñaa kati maa ñi ñuu io viti tiempua ta kotoyo ku'a cha va ndatu'unñi chiyo; na katio, vati va kutuni inio historia maa ñi ñua, "ku'a cha ndoochi ta ku'a cha chito maa ra chani'iya tra". Nini jaan ndi'i cha chito maa ñi chani'a vati ku'aya va ni'i tuni inio ñaa cha'a maa ñi ñuu nani "Ñuu savia" ni kicha'a kani ta'añi cha kuenda ñu'u –kivi cha ni tui tayu ñuuya– Kuia cha ni Kayu Ñuu. Ra tata Domingü Ortiya ta maa ñi ñuu Ñuu Oko ni ndooñi vati va kundaka ña'a mani maañi tichi kivi cha ni kayu ñua sava'a maa ra tuun io ñuu Okoa, vati si maa ñi ñua kichi ku'un iniñi ndi'i tu'un ni ndatu'u maa ñi cha'nu kuia mil iin cientu uchi in. Chakan kucha ni kanda tayu ñuu cha'nuya, Kuia cha ni Kayu Ñua ñu'u Ñundua ti'a, ndi'i ñuu ra tukuatiya va kundaña'a tayu Ñuu Okoa ti. Ndi'i kuii costumbre maa ñi ñua va ndoo cha va koo ndikochi vati si kini jaan io maa ra kuu tuunya chi maa ñi ñuuya tiempuan. Ña'ni cha taxi io, ña'ni cha kuiti io chiñi, ni chi'iñi tisi'i vati si ni kani ta'an maa ra tuunya tra chiñi, takan kuu ta ni tui cha kuu tayu ñuu maa ñi ñua, va kundaka ña'a in ña ma'a nani Maria Benita tata ra tay ku ña'ya, ra tay Ñuu Okoa. Maria Benita Mejía ni chaku nani ña'ya ni kati sutu cha'nui. Nu ni ya'a kuia, ni ndatu'un maa ñi cha'nu vati "maa ña i'aya" ni cha'a ratra in ve'e ka'nu jaan vati i'a va kooña ti, chakoo in nu ke'e ka'nu chakoo chi ve'a ta chakoo ndi'i nuuni nu ita taki ku'a cha ni chakoochi chi maa ra chani'i chakundaka ña'agan inga kivi. Ku'aya kuu ta ni kicha'a satu'un maa ñi ñua –ra chani'iya tra– vati na nata'an ndi'i kuii ñuu ñivi ñuu, tiempu chani Kayu Ñuu ni kanda kuatia.

P. 4

Kuia mil iin cientu uchi in, kua'a tundo'o ni ya'a ñi nda'vi kati ñivi, soko ni kaku tayua ora ni ni'i ña María Benitaya tiñu ka'nu cha kuuña "ña i'a ñuu", vati si ku'aya ni kati tu'un maa ñi ñivi vati tu'un ndatu'un ñi cha'nua nivi nditochi tiempu cha ni Kayu Ñua; na katio vati, ni kichi tu'unya kivi cha ni tui ñuu, ku'a cha ndatu'un maa ñi cha'nu, antivi ni nde'eñi, ta ndi'iga cha io ñuñiviya. Maa ra ñua tra chito va'a ratra ñaa ñuñivi io ratra, "ñuñivi ntioo" ku che'e, in tundeini ka'nu cha ña va ku'a cha va tani che'e, na katio vati, kua'an ñi nandukuñi cha na kava taxi animañi, ni kuniñi nani'iñi "cha yaa" chi ñuñivi ku'a cha ni chakoo che'e tiempu cha'nu. Maa ñi ñuu io viti Ñuu Okoa ta maa ra chani'i (ra ni satui ñua) chakoora "ñuñivi tay" kachiga ni chakoo ñuñivia nda kivian ta ñaviga viti, vati, maa ñi ñuu kuu "xita ta nduta" —ku'a cha tu'a maa ñi ñuu ka'an chi ndi'i ñi nda'vi ña'ni ndatu ndaa—,vati ñavi cha ña ndicha iora ntioo ntra, "ndicha io ratra" ku'a cha ni tui ñua io ra'ya tra cha kuu ratra ntioo chi se'e ñuñivi. Ndicha io maa ra ntioo tra chi maa ñi ñuu nda Ñuu Okoa. Ndicha jaan vati, tayuya inni kichichi chikachi chi tu'un ndatu'un maa ñi cha'nu kuia mil iin cientu uchi

in. Kuenda cha ni chakoso va'a tiñu "tiñu savia", cha kuu tayu ñuu an cha kuu "tayu nu kundao, tayu ra kumi tiñu, ra ve'e tiñu, ra chakoo cha ndaka ña'a, an cha kuu tayu ka'nu cha va kundaka ña'a ndi'i ñuu", ni tuichi nu kuu Ñuu Okoa ku'aya ni chakoochi vei si ni kani ta'an ratra cha kati ñu'u, kanda kuati "i'a ñuo ni kanda kuatia cha kati ñu'u ñuo nu kuuchi kuenda Ñunduaya" tiempu cha kichi ra kuu Maderu ni kanda kuatia". Ta kua'ga cha ni kuu, kuu katio vati kuiti jaan ni chakoo maa ñi ñuuya tiempua cha'nu vati, ku'a cha ni katiu, vati si chito ratra ñaa ku'a ni chika ñuñivi tiempuan, ñaa ku'a ni chakoo maa ñi ñuu Kuia cha ni Kayu Ñuu. Keta ta'an in costumbre chati ñi ña'a chakundaka ña'a ñuu ta costumbre cha kuenda ñi ña'aya vachiñi ndikuñichi nda ni tiempu cha ni tui ñuu che'e kucha cha va ndatu'u ndi su'aga i'a. Ku'aya, ni nani'i ndiotukuyo costumbre kuenda ñi ña'aya nu ni kaku tayu ñuu uchi in kivia historiaya va ndatu'unyo i'a viti.

Nu ni ya'a kivi cha ni kanda kuatia, maa ra Ñuu Okoa ni kani ta'an ratra cha kati ñu'u ta ni keta tiñu chati ni chaku nu'ni tu'an, vati ku'a cha saxini ndi tu'un cha ni ndatu'un maa ñi cha'nu: "kuuchi in tiñu ka'nu ni tui tichi Kuia ni Kayu Ñuu" ñu'u Ñuko'yoa.

I'a nu tutua va sana'andi ñaa ku'a ni saxini maa ñi ñivi, ñaa ku'a ni chakoo ñi tañi ta ñaa ku'a ni chakoso va'a tiñu tayu ñi Ñuu okoa.

Tutua ndisochi tiñu ka'nu cha va kati tu'unchi chiyo i'a ñaa ku'a ni tui tayu chio nu kaa ñuo viti, chakan, tutua va sana'achi chiyo ñaa ku'a vachi tayu ñua nda kivi cha ni tui Ñuu oko. Takan, vati va sa'a va'a va'o kuenda ku'a cha ndatu'un maa ñi cha'nu, ku'a cha ndatu'un ñivi chiyo, vati historia cha ni sana'a ñi siincho escuela ña kati kachichi ñaa ku'a vachi historia ñivi ñuu ñu'u Ñuko'yo, vati ra rai ñuñiviya chitorandi'i costumbre ñuu, ku'aya ni kati tu'un maa ra chani'i chira kuu suto ta vachi ratra ndikura tu'un cha'nua vati si nditochi nde'e ratra kuia mil in cientu uchi in. I'a nu tutua va kati tu'un ndi ndi'i cha nini ni chakoo tiempuan chi maa ñi ñuu Ñuu Oko, tiempo cha ñata koso va'a tayu; na kati ji'ne, historia kuenda cha ni tui ñuu, vati ku'aya va ni'i tuni inio ñaa cha'a ni kanda kuati, ndi'i ku'a cha ni ndatu'un ñi ñivi, ndi'i cha ni kati tu'un ra chani'i chiñi, ndi'i cha ni ndatu'un sutuñi chiñi, sutu cha'nuñi. Ku'a cha ni'i tuni iniñi ñuñivia, ku'a cha ni kutuni ini ñivi ñuñivia. Chito va'o vati che'e va tindeechi chiyo ta va ni'i tuni inio cha in cha kachi ñaa ku'a ni tui tayu ñuu ñivi ñuu Ñuu Oko.

Viti cha cha ni keta cientu uchi ui kuia cha ni kanda kuati ñu'uya, inga ñivi nakote ni ndatu'unñi historia ñua vati si, tichi yoo mayu kuia mil in cientu uchi in kuuchi ta maa ñi ñua nda'vi jaan kuni ñi tañi tiempuan vati yoni ra kuu Maderuan keta ñuuyo vati na tindeeracho cha ku'a cha kuo ñu'u Ñundua. Tiempuan chakoo maa ra tuan tra cha kui'na jaan ini ratra chi maa ra ñuu okoya tra. Ndatu'un maa ra chani'i vati kua'a jaan ñu'u su'u maa ra tuan tra ta ña'ni ñu'u maa ra ñua tra nu sava'a ratra itu an nu tachi ratra chiti yuku chachio.

Ra Domingu Orti, ra ñuu nditi jaan xini, barri xini ñuu kuu barrira, cha'ara kuenda chira vati kuati ñu'uya ña tuñuchii ndaku maa ra Maderuan ta vati si tuiga maa ñi ñuu nda'via ya'a tundo'o, ña'ni cha taxi io ña'ni tumanini chi ñivi. Takan kuu ta ni ndukuiti maa ra tata cha'nu tra -keta ñi cha'nu ta ra tivaa nu ni natakañi- ndatu'unñi, ka'an yu'uñi, ndoochi vati va kani ta'anñi ta va sanandoto ndikoñi costumbre

cha'nuñi. Va sanandoto ñi ñuu ta va ndu chaa ñuuñi, kuuchi ta in tundeini chi ñivi ta ni chaku nu'ni tu'un cha ni ndatu'un maa ñi cha'nuya.

Ndatu'un maa ñi ñivi vati ni nataka ra chani'iga, ra chitoga costumbre ñuu, ni ka'an ratra chi ra "chito vi'iga costumbre cha'nu ñuu", ta ni ka ka'an yu'uñi i'a vati si va'a iti gua ku'unñi, ndooñi va'a vati si na kichi ndiko cha kuu tayu ñuu. Va ku'un ndi-koñi itiya, va'aga che'e ta ñaviga cha kakani ta'o chi tuun kati ñi tañi ti.

Ku'aya ni kicha'a cha kuu tayu chaa ñivi ñuu savia Kuia cha ni Kayu Ñuu; na katio vati ni kaku ndiko "uni cha'a cha ni tui Ñuu Oko",vati si kicha'a in ñuu chaa ñivñi ñuu cha ku'a ni saxiniñi, ni ni'iñi ta in tundeini kichi iti chata: "in tayu cha va kuu chi maani ndi", "ku'a ni chakoochi inga kivi", "ku'a ni chakoochi cha ini nda kivian". Ta ku'a cha kati costumbre cha'nu Ñuu Okoa: "in ña ña'a va kundaka ña'a ve'e tiñua". Tichi xiniñi indi cha kuu historia cha'nua; inni ña'a ni sava'añi chi ña María Benita chi ña si'i ji'na kuii ñi ñuu (ña i'a ji'na kuii) ña ña'a tay ni kuu xini chi ñi satui Ñuu Oko. Takan, vati cha kuu tu'un ndatu'un ñi cha'nuya ni chakoso ta'anchi chi tu'un ni ndatu'un maa ñi ñuu kivi cha ni tui Ñuu Oko, vati si tiempuan in ña ña'a ni chakundakaña'a ta ni kuu xini chi maa ra tay ni satui Ñuu Okoa kati tu'un, takan ni sachiñu ña Maria Benita ti kuia mil iin cientu uchi in, ta ni keta kivi cha ni ni'i ña tiñu ka'nu "in ña i'a ndicha ni kuuña", tata ñi tay, vati si "ña'a kuu ta'anña", ta ni sakuanduta ratra chiña chi sivi ji'na kuii ña ña'a tay, ñaa ni sava'a ñuu Okoa tiempu cha ni tui ñua. Va katio i'a ku'a cha ka'an maa ñi ñivi, vati tayu kuia mil iin cientu uchi in va koochi cha kuuchi in ve'e tiñu "ka'nu" ku'a cha ni chakoochi kuia iti chata, uchi in kivini ni ndu na'a tayua. Ta masi iñora lu'uni ni chakoo tayu ñuu "ña ma'a" Ñuu Okoa, soko taki ña'a ni kuuña na katio vati "ña i'a ndicha ni ndooña kuuña ñua", ni keta va'a tiñu ta vati ni kenda ratra ve'e ka'nu in ña ma'a tuun kuka jaan ni chakoo tiempuan sivian nanichi María Aguirre, ve'e ka'nu ta ve'e taki cha va ndoo cha va kuu Ve'e tiñu ña Maria Benita. Ikan va kuu ve'e ka'unña ña i'a ni kati ñi tañi ti.

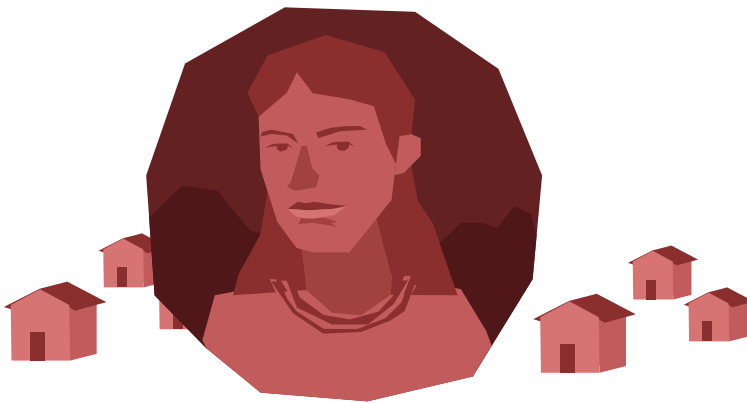
P. 6

Ñi cha'nu ndatu'un che'e kati vati ña ña'aya ni saya'aña tundeini chi in ra rai ni chakunda naa chi ña ti, sutu ñuu ni ni'i ra'ya cha kuura, ta ni ndoora cha va kuura tiñua, ndoora cha kuura ta in xini chi ña ña'aya. Nu ni ya'a che'e cha ni cha'aña Maria Benitaya tiñua chira tata Ortiya, ni chakundara ta ni sava'ara cha va kuu ya'vi ñu'ugan, ta inga cha ni sanumira tachira chira kuu tatu, tatu maa ña ma'a ña i'aya ndi'i ñuu ñivi ñuu, vati na koto ñi tañi vati "in ña ma'a ni ndoo kuu tiñu" nda Ñuu Oko.

Maa ñi cha'nua ni ndatu'un vati ora ni kaketa ra chani'atra, ni sakoto ndiko ratra chi maa ñi ma'a cha'nu vati "ndi'i ñuo, soko ndi'i kuii ñi ñuu, ni ki'in kuenda va'a jaan ve'e tiñu Ñuu Okoa, masi va koo cha kuu ya'vi ñu'u" Ni kati ratra chi maa ñi cha'nu ñua ti.

Inga cha ni kuu ta va kati ndiotukuyo i'a vati kivi cha ni chika ndi nduku tu'un ndi chi ñivi (kuia mil iin cientu kumi xiko uchi ta nda kuia ui mil oko in) ui uni ñuu yu'u tañu'uya ni chika ndi nduku tu'un ndi chi ñivi, ni saka'nu jaanñi chi maa ña Maria Benita ora ni ndatu'uñi kuenda tayu ñuuuya "in ña'a guapu jaan ni kuuña kati ñi tañi chi" in ña'a ni sakaku chi ñi "nda'vi ñi ki'vi ve'e kaa" ta tacha ka'anña se'es tia katiña "pur favor". Takan ni kati tu'un in ña ma'a cha'nu ni chakunani Juana Heliodora López, vati si ñu'u ini ña'ya chi ña Maria Benita; ni ndatu'un vati "ni chakoo in

ña ña'a kua cha ni kui in ña'a io se'e. guapu jaanña ni chakooña. Ña kuu va'a ka'an tuunña, soko in ña'a nditi jaan xini ni kuuña Maria Benita ni kati ñi chi. Ni taa ta'anña chi máquina "tita'nuan cha'aña, ta chakundaña taaña chi máquina, ndava ioni ndaa ña'ya ita'nu cha'aña ta taaña chi máquina ti", "jtaki ña'a ni kuuña"! , ni kati ña ma'aya. Ni ndatu'u ndiotukuña vati maa ña Maria Benitaya ni ka'anña cha'a ndi'i ra nda'vi ni ti'i ratra tichi ve'e kaa, takan ni chakooña ni kati ña ma'a cha'nua vati si maa ña ña'aya "taki jaan ña'a ni kuuña ti ", ni chakooña cha sakaku jaanña chi ñivi ñuu ta kati ndiotuku ña ma'a ni ndatu'un chi ndi vati sivi ña ña'aya nanichi: "María Benita", ta katiña vati ña'ni inga ña'a tava ña María Benita, "yoniga ni chakoo tiempua tava ña Maria Benita".

Inga ra chani'i ni nduku tu'un ndi, sivira nanichi Juan Castro García, ra Ñuu Oko ku tu ra'ya, ni ndatu'un ta'an tura su'a kuenda ña María Benitaya ta ni ndatu'ura vati "ña ña'aya" cha'anña siki yuku ñu kaan ti, "ikan ni saxiniña tayu ñuuña". Ta ku'a cha ndatu'un ra tata Castruya, vati ña María Benita Mejía ta in cha ni cha nde'eña "tayuña" kivi cha ni chakuindaña nda siki yuku ñukaan ti. Siki yuku ñu kaanya io inga ñuu ñivi ñuu, i'a ni kee ra oko rai ni sava'a Ñuu Oko, ku'a cha ndatu'un maa ra chani'iyatra. Ñuu Oko ta Ñuu Ñukaangan inni costumbre io chiñi, inni tata ñua kuuñi, "inni sa'a inni costumbre nakatio". Ra Juan Castruya ni kati ndaa ni kuu cha ni chakuinda ña María Benita chi ñivi ndikuchiña: "ikan ni chakuindaña", ta in cha "tiso va'aña ñu'uña, ñu'u ñuuña", ni kati ra chani'iyachi. Nda siki yukua chakuindaña ta ni ka'anña ui uni tu'un, ku'a cha ni sava'a ña i'a ji'na kuii. Ra tata Juanya ni kati tu'unra vati ña María Benita Mejía ni kati ndaaga va kuu kuendaña cha va koo ñu'u tayu chaaña, ra tataya ni ndatu'un va'a jaanra "ndi'i cha ni kati tu'un ña ña'aya kuenda ndaaga va keta tayu ñuuña". Vati, ni kati tu'un ra chani'ya chiyu ñaa sa'ma ndichi ña ña'aya kivi cha ni cha'aña siki yukua. Ta ni katira vati sa'ma ñuu tava inga tiempu ni chakundichiña ti: ndichiña xiku lestu kua'a, ta ni chakunamiña "in che'e yu'a tixinda, an che'e kua'a", "cha kuu taku chatiñu ñivi ñuu io yu'u tañu'u". Maa ña i'a Maria Benitaya, che'e kua'a ni chakunamiña ti, "che'e yu'a tixindagan an che'e kua'a", ta chi "xiku kuichi indi lestu kua'a". Takan ndichi ña ña'aya ni cha'anña siki yuku Ñukaan kua cha ni ndatu'un ra cha'nua chiyu. Takan, ni chakunamiña ku'a cha ni chakunami ña ma'a ji'na kuii satui ñuu. Che'e kuni katichi vati ña Maria Benitaya satiñuña ku'a cha satiñu ña ma'a ji'na kuii satui ñuu. Nu ni ya'a ndatuya, ketan ndiko ña Maria Benitaya nda ve'e tiñu Ñuu Oko vati ioga tiñu va sava'aña tiempuan.

Ndatu'unñi vati ña Maria Benitaya tata ñivi Ñuu Oko ni kuña ti, Barri ñivi ñuu ni chakooña. Viti Barriya nanichi “Barri Flore” soko ji'naga “Barri Meku” ni chaku nani Barriya vati —ku'a cha ndatu'unñi— ñivi chakoo Barriya yuma jaan ni chikañi ti. Ñi ñivi “Barri Mecu” nda'vi jaanñi nda kivian, ta cha kati cha xikoñi tuun (ñi ña'a) yuma jaan ni chikañi tañi cha kati cha satifñuñi tañi chi tuan. Ña “Barri Meku” ni kuu ña Maria Benita Mejía.

Si, va ndatu'un ji'nayo kuenda kivi cha ni tui Ñuu Oko vati takan na ndoo kachi historia kuenda tayu ñuu, cha ni kuu inga kivi. Ra chani'i tava ra tata Efrén Lópe Rui, ra Ñuu Oko ku ra'ya, ra Pascual Lópe Niciu ra Ñu kaan kuu tu ra'ya ta ra tata Ignaciu Lópe Lópe ra Xini ndo'yo (Ñu kaanya ta xini ndo'yoya kuenda ra kiumi tiñu Ñuu Oko kuuchi viti) kati ratra vati “ña i'aya, ta ra Ñuu Okoa, Ñuu ndaya kee ratra ti, na katio vati nda Ñuu ndayaya ni kichi ñivi io ñuu Ñuu Oko viti”.

Tia'vi ntioo vati cha kati tu'un ni ndatu'un ñi cha'nu cha ti chitoyo kuenda Ñuu Oko chitoyo kuenda in ña ña'a ni kuu xini chi cha'un kumi ta'an ra kuu ra tay tra “cha ra kuu savian tra” tiempu cha'nu, kivi cha ni tui ñuu. Chakoo ratra cha kuu ratra ra tay, kuu ra tati, kuu ra tacha, kuu ra cha ka'an savi, kuu ratra tiati ñu'u, ta kua'aga ndi'i cha kuu ratra. Nandui ratra koo, tava ri koo taygan tari, nandui ratra ri kuyoti, ri titi, ri yakui, ta kua'aga kiti ku'u nandui ratra. Nivi io ui uni ra chani'i nda Ñuu Oko cha ra ni kuu ndatu'un historiaya vei si ni chini ratra cha ni ndatu'un ra chani'i vi'iga chi ratra vati, tiempu cha ñata keta ra kuu Ñuu ndayagan chio yu'u tañu'ya, “cha ioñi kuu Ñukaangan tiempuan”; ta ni chakoo ta'an ñi kuu ñata yu'u tañu'uya. Ñi ñataya “chakooñi” tava yoo ñivi ñuñivi, ta suini tiempua ni chakoo tu yoo ñuu (tava ñivi io viti), ni chinañi ta ni kuu cha ni ndooñi yu'u tañu'uya kua'a kuia iti chata. Maa ra ñuñivi io chioya —tava ra ñuo viti— ni kati ratra chi ra ni kaketaya —ra kuu Ñuu ndayaya— vati naña nuu ratra chio nu io Ñuu Okoyo viti vati ika ni ndoo ñu'uya ti'a; ni ndatu'un ra tra ñaa ni kuu tiempu iti chata “ni kee tañu'u chioya”: “Ña tañu'uya ni chosoña ndutaña nu ñu'u. Ticha vachiña (vati si kuniña saka'aña chi yuku tay, soko cha ni kaku in ña'a ta in rai siki yukua), ta nandaa yukua. Cha'an ndiko nduta tañu'u, ta nanuu yukua. Ingaga cha'a keta ndiko nduta tañu'a, ta nandaa ndiotuku yuku —takan ni kaku in ña ña'a ta in ra rai siki yuku Ñukaanya ti—, katiñi vati rai kuu ra yuku tayya, takan kati tu'un. Takan kuu ta ni ndu tisi'i ña tañu'u ta ni katian Yuku Chaa ini chi yuku Ñukaan, “¿Ñaku ña ni cha'un ndi'i se'e ñuñivichi, Yuku chaa ini?”, kati ña tañu'uya chi yuku tayya ti. Takan ni katian chi yuku Ñukaanya vati si ña ni cha'achi cha na saka'anña se'e ñuñivi chi nduta”.

Kati ñi chani'i vati ni kichi tañu'u vati ra rai ji'na kuii ni chakoo sava'a ra ntioo ña satifñu ratra ti, “sucha jaan ratra chakoorá” ñuñivia, “siki ni ratra chakoorá” ta tacha chi'i soko ratra in va ndaka ni ratra ndayu kachi ratra chi ntioo ta in va ketani ndayua. Chakan kucha ni ndi'i ini ra ntioo chi ratra. Nu ni ya'a kivi “cha kichi tañu'u”, vati si ni ka'a ñivi chi nduta tañu'uya, ni kicha'a sava'a ratra Ñuu Oko.

Ra xite ra Guillermu Castru Santiago ni chinira tiempu cha ni kuura in rai ti-vaa cha ni ndatu'un ra chani'i kuenda cha ni tui Ñuu Oko, ni katira vati in ra tata cha'nu cha'nu, sivira nanichi Nataliu Tapia, ra xini ñuu ku ra'ya (suini Barri ra ndi Domingu Orti kuu Barriya ra ni kuu sutu ñuu chi ña Maria Benita), ra'ya ni ndatu'un historia

cha'un kuenda cha ni tui Ñuu Oko chi ndi'i ra tivaa satĩñu tichi kamasandu. Ni ndatu'un ra ndi Taliuya vati tiempuan "mani ra tay kura ni kakani ta'anya" kivi cha ni tui ñuuya, "ñavi tava yoo". Nu ni ya'a kuia, ra ndi Juan Castru Garcia (sutu ra Guillermo Castru ni kuu ra'ya) tiempu cha ni nduku tu'un ndi chira inni ku'a ni ndatu'unra historiaya. Kuia mil iin cientu kumi xiko uchi ni chika ndi nduku tu'un di chi ra Juan Castruya, ni nduku tu'un ñuu ndi chira:

Va ndatu'un xi'ne chi ndo ku'a cha ni chakoo maa ra chani'igan tra inga kivi, cha ni sava'a ratra ñuuya. Kati in ra chani'i ni ndatu'un chi yu'u vati oko rai kuu ratra ta ni sava'a ratra ñuuya, cha'anda ratra ku'ugan tava in chiin sava'a ratra ta ni cha'mi ratra chi tasa ta ndi'i sandundoo ratra tasa kicha'a sava'a ratra ve'e ratra kivi cha ni sava'a ratra ñuuya ta nu ni ya'a che'e, cha ni sava'a ratra ñuuya ni kicha'a ratra cha kani ta'an ratra soko chi ra Yuku Saagan tra ti, vei rakan tra kuni chioya cha va kuu ñuu ratra ta maa ra ñuu okoya ña ni cha'a ratra si ni sa'a ratra ganaa chi ra chakan kucha ni chakoo ratra kuati cha kani ta'an ratra inga tiempu, soko mani rai tay ku ratra ñavi tava yoo si rai poderoso xaan kuu ratra. Cha cha io ñuuya tani kati ratra vei kuni ratra cha koo in yuta ñuuya ta chakan cha nanduku ratra yuta tiogan iti yuku, iti nu kuuchi iti, tava iti Juquila tava iti Ñundua tian, tikan kee yutagan cha ki'in ratra chi tani ta'vi ratra chi tava cha ta'viyo in xa'va, tava in cha va ku'un maa ndutagan sava'a ratra ta vachi ratra satĩñu ratra ta maa ra Yuku Saagan tra vachi tu rakan tra ta'vi ratra soko ti'a iti yu'u tañu'u ti'a kicha'a rakan tra ta vachi ratra ta keta ratra iti yuku ka'nu iti tava iti Juquila tikan, tikan kuchi cha ni keta ratra ta ni keta in ña ña'a sui ni ña'a poderosa xaan ku tu ñakan, ña'a tay ku ñakan, ta ni kicha'a kati ña chi ratra vati na kunda nuu ratra vati va kachi ratra in xita vati vachi naa ña xita kachi ratra vati kuni ña cha satĩñu ratra, ta cha ni sa'a ratra ganaa chi maa ra vachi ti'a, na ña saxiniga ratra cha vei ikan va kachi ratra vati yutagan cha ni sa'a ratra ganaachi kati ña chi ratra ti. Kucha ni chinu ini ratra ta ni chakunda ratra kicha'a chachi ratra xita ticha chachi ni ratra ta chito ratra cha ni ndukaan rakan tra nu ni ta'vi maa ratra cha va kichi yuta ratra, cha ni ndukaan rakan tra ta kua'an ni ndutagan chi rakan tra iti tichi tañu'u tian, chio nu io yuta tiogan viti chioan kua'an chi ti. Ta chakan si ikan, ku'an ni ndoochi vati yutagan i'a cha'a yuku Ñukaa i'a va ya'a chi ta va ku'un chi nii tava iti ku'a kua'an iti Cuaji tian tikan va ku'un yutagan ta nu ni sa'a maa ratra ganaa chi si kua'anchi chi ratra iti tikan iti yu'u tañu'u tian, kucha ni, nu ni sa'a ratra ganaa chi ra si ndoo ratra ikan ña kuuga cha sava'a ratra vei ni sa'a ratra ganaa chi ra, tasa kuu kucha ni nanduku maa ratra ikan, inga yuta lu'u cha io ñuuyo i'a, cha na nduku tu ratra chi iti tañu yuku ndiotuku tian, tasa ikan yuta lu'an kucha ni ni'i ratra cha io ñuuyo i'a cha kuu yuta ka'nu ñuuyo i'a, tacha kivi xi'na cha saxini maa ratra si yuta tioan kucha va ya'a i'a, ta ña kuu ni'i ratra vei si ra Yuku Saagan rakan kura ni sa'a ganaa chi ratra. Ta ndoo ratra cha kani ta'an ratra, ndi'i kuia ndi'i, kichi maa ra Yuku Saan tra nu kuu ra rai taygan ta kichi ratra ta sandua ratra itu ratra sandua ratra, kua'a xaan cha ni sava'a ra chi maa ra ñuuya tra ta chakan si, chakan ku'agan kani ta'an ratra cha kati ñu'u ñuuya chakan si, nda viti tava tiempu viti kucha kua'an ndukuee vi'i ratra cha saka kini ratra ñuuya soko cha tiempu xi'naga ndi'i kuia sandoyo ñu'u ratra ña cha'ara cha koo chachi ratra koo itura in cha va'a ndi'i sandua maa ra ku tatian tra ti, vei si ra Yuku Saagan

tra malu xaan rai kuu ratra chi maa ra ñuuya inga tiempu. Mani chani kani ta'an ratra, kichi ratra, kichi sakakini ratra veñu'u ratra kichira nu kuu ratra tatigan sakakini ratra, chakoo in yuu vara yu ve ñu'u maa ra ñuuyoa tra chiso maa ra Yuku Saagan tra chi si nu kuu ratra rai tay nda ñuu maa ratra ndakan io chakan viti. Chakan si ikan, rakan tra kura ni kani ta'an soko cha kati chakan kuchi ni kicha'a ratra chi kuatian cha ñaku ña ni ni'i ratra i'a kuu ñuu ratra chakan kucha chakoo ratra cha ni kani ta'an xaan ratra chi maa ra ñokoa tra. An viti kati maayo cha ka'an ñuuyo vati katiyo vati ñoko nani maa ñuuya soko ñavi ñoko nanichi ñuu oko nanichi vati oko rai kuu ratra ni sava'a ratra ñuuya chakan si, ñuu oko nanichi ñavi ñoko nanichi, ta chakan si ikan ni ndoo ñuuya soko si kua'a xaan ni tundo'o kua'a xaan ni kani ta'an kua'an xaan cha kati chakan, tasa ni ndochi soko si rakan tra kura ni kani ta'an kati tura chani'an ndatu'un ra tiempugan tu chu'u, chakan kucha chito tu yu'u cha takan ni kuu. Chakan si ikan, ioga maa ra chitoga chakan yu'u ña chito va'i yoso ni tui ratra vei kati ratra vati maa ra rai ni sava'a chi ma ñuuya oko rai ku ratra soko ña kuu kotoyo ndaa ni kaku ratra nda chio kichira ndaa si, chakan kucha ñaa kuu koto va'ayo vati rakan, ra ndatu'un tu chu'u si ñani katira ndaa ni tui rakan tra ndaa kee ra oko raian ta kichi ratra ñuuyoa cha kichi sava'a ratra ñuuya si ña kuu kotoyo cha kachi cha ndaa ni tui ratra vati ña ni kati tu rakan cha ndaa ni tui rakan tra. An viti nu cha io ñuuya ta ni kichi ndiotuku inga ra kuu ndiotuku rai tay ndiotuku ku rakan soko uni rai ku tu rakan tra cha vachi ratra vei vachi sava'a ratra veñu'u. Va sava'a ratra in veñu'u Kasando'ogan ta in veñu'u nu iti nu ka'an ratra iti ñua Jesuu ti'a ta ingachi va kuinu nda, in chi Kasando'an ta in chi va kuinu ñuu maayo i'a Ñuu Okoya ta in chi va kuinu ñuu Jesuugan ta cha in chakuaa ni va sava'a ratra veñu'a ta tui cha io va'achi kati ratra ti. Ta ni ndoo ra ndoo Kasando'an tani ndoo inga ra i'a ta inga kua'an nda ñuu Jesuu ndakan ta kundichi ta ka'ndi nda Kasando'o ndakan vati rakan cha keta tiñu ni sava'ara ta ka'ndi ikan ta ka'ndi ta'anni iti ñua Jesuu tikan keta ndiotuku chakan ta i'a taxi kaa vati ra ni ndoo i'a ni kixi rakan ta ña ñi kuu satinura ti, ña ni kuu, chakan kucha ni ndoochi i'a, nomaa cha'a ve'ñu'an ni sakanda ra'ya ta ñani ketachi sava'ara ti, chakan si ui rakan tra ni sa'a ganaa chira, chakan si chinu veñu'u Kasando'an ta veñu'u ñua Jesuugan ti, ta ra ndoo i'a si ni kixi rakan cuando menu vati ña ni kuu cha sava'a ra ti, chakan si takan ndatu'un tura chani'an cha takan sava'a ratra.

Kuati ni kanda kuenda ñu'u

Soko kua'a xaanga cha ni chakoo ndi'i cha nu ni ndoo ñuuya cha cha io ñivi, cha tui ñivi cha io, tasa kicha'a maa ratra kani ta'an ratra cha kuenda ñu'u kuenda. Chakoo ratra cha ra kuu comisariadoan chakoo ta kani ta'an ratra chi maa ra tuan tra cha ña cha'a ratra ñu'u chi ratra, ña cha'ara, kua'a xaan kani ta'an ratra tui xaan maa ra ñuan tra ni cha'ni maa ra tu'an tra tui xaan ratra ni chi'i ti. Kichi kuati kichi sava'a ratra ta kichi ra kuu ikan, Maderuan ra kee iti Guerreru ti'a, kichi ta ni tindee ra chi maa ra ñuuya tra ta kuu cha ni kani ta'an ratra chi maa ra tuan tra tani cha'ni tu maa ratra ui tu maa

ra tuan tra, si chi'i maa ra ñuu ta chi'i tura tuan tra vei si kani ta'an ratra cha kati ñu'u kucha kani ta'an ratra, chakan si nda ni tiempu ta io tu maa ra tuan tra cha kui'na xaan ini ratra chi maa ra ñuuya tra ña kuu nde'e ratra chi maa ra ñuan, ña kuu, kua'a ndi'i cha ndaku ratra chi maa ra ñuu nda'vian tra, chakan kucha kati chakan, si nda viti ta si ña ndi'ichi vei si ra tuan tra ña sa'a ratra llevaa chi ra ñuu in cha va'a si ña io ratra de acuerdu. Tava cha ña nde'egan ndio'o tava si, chakan kucha chito tu yu'u cha chakoo chakan, ni ndatu'un tura chani'an chu'u, ñavi mai nde'e si rakan ndatu'un chakan kucha chito tu yu'u vati takan ni kuu, kenda ratra tuñiigan kenda ratra chi maa ra ñuan tra vati inga tiempu chani tui ñuuya, si tuñiian chi maa ra ñuan tra io chakan, mani maa ra ñuan tava ñii mani ta nu ni nama tuñian si cha ki'in kuenda maa ra kuu tuan rakan ku ra kicha'a satifü chi, rakan, ñaviga chi maa ra ñuan tra kuuchi, an ñu'a casi ndi'i ñu'u kenda ratra chi ratra, ndi'i nu va'a ndi'i chasi ratra, ndi'i nu io nduta ndi'i nu ndaagan ndi'i, ndi'i chasi ratra ti, ta ndoo maa ra ñuu nda'vian cha satifü ratra nda nu kuuchi siki yuku nu kuuchi, ndi'i nu ni ndoo sava'a ratra nu ña kuniga ratra ikan kunu ndoo cha satifü maa ra ñuan tra soko si kua'a tundo'o ni ya'a ratra kua'a kani ta'an ratra kua'a, cha kati maa ra sian tra ti. Ta chakan si ikan, tiempu cha ni tui ratra, kati ra chani'an vati ña'ni maa ra kuu tuan tra io, si ma mani ra kuu indiuian tra mani ra ñuan tra, rakan kura io tiempuan cha ni, kivi cha ni tui ñua soko nu ni kichi ra kuu españolgan tra nuni kichi tiempuan ta ni kicha'a tanda'a ratra chi maa ñi ñuugan tañi ta kicha'a chakoo se'era chi'inñi tañi, takan kuu tani kicha'a io ra kuu tuan tra soko rakan tra ñavi ra ñuu i'a ñavi kuu ratra si inga chio ni kichi tata rakan tra ta kuu cha kicha'a io ta'an ratra i'a, nu ni ni'i ratra fuerza cha ndu tui ratra takan sa kicha'a kani ta'an ratra chi maa ra ñuan tra cha ña kuu nde'e ratra chi ra, ta chakan si, nda masi nda viti soko si ra kuu tuungan ña kuu ta'an maa nde'e ratra chi yoo ra ñuu, vati si cha kui'na xaan ini ratra chakan kucha io ratra ku'agan mani maa ni ratra kuni ndi'i cha io ndi'i ña kunira cha koo ra ñuu cha kuu ratra iti nuu, ña kuni ra vati si, maa ratra ndaka ña'a, maa ratra vati si nu ndu tui ratra kua'aga fuerza io chi rakan tra, chakan si, maa ra ñuan tra ña tu'a ratra tutu inga tiempu ña kuu ka'an ratra se'es tiagan ña kuu si, chakan kucha ni siki xaan maa ra kuu tuan chi ra tra, vati ña chini ratra se'es tiagan ña kuu ka'an ratra ña kuu, chakan si sava'a ratra yoso kuni maa ratra sava'a ratra chi maa ra ñuan chakan si viti, si sa viti, kua'an tuku io ñuuyo tuku vai casi maa ra ñuan tra viti cha kua'an ndui nuu ratra chi maa ra tuan vati, io ñi ñuugan tanda'añi chi mara tuan ta io mara tuan tra tanda'ara chi maa ñi ñuan tañi si chakan kucha viti si cha kua'an ndu iin ratra, cha tuku cha io ratra cha ña malu xaanga tra ña'ni xaanga cha ndaku ratra chi maa ra ñua viti, soko inga tiempu si takan ni chakoo ratra, takan ni sava'a ratra chakan si, takan ni kuuchi cha ndatu'un tura, ra chani'an chu'u, kuenda ñuuya ta viti ndi'i, su'aga cha ndatu'in chi ndo si chakan, cha cha nde'e tu maayoo viti ku chakan vati si viti, ña malu xaanga ratra, ña'ni xaanga cha ndaku ratra chi maa ra ñua, viti si tu kumaniora si kuminara cho, ta tu ña'ni cha ndakora ña'ni chava sava'a ratra cho, ku'an ndoochi viti, ta ku'an iochi nda viti.

Viti cha cha ni nde'o ndi'i cha ni ndatu'un ra Juan Castru, kua'a kuia iti chata tasa ni nduku tu'un ta'in chi in ña ma'a cha'nu siviña nanichi Julia Sosa Bañu, in ña ña'a Ñuu Oko kuu tu ña ma'ya, ku'a cha ni ndatu'un ra tata Castru ku'an ni ndatu'un tu

ña'ya. Ña Julia Sosa ni ndatu'un vati si oko rai, ra kuu rai taygan, ra'ya ni sava'a ñuu. Ta kati ta'anña vati "uchuni rai ta ucha ña'a kuuñi" ñi ni sava'a ñuuya. Ta suini ti kivian, inga ña ma'a suni sivi ña ma'a ji'na kuii nani tu ña'ya, "julia ", soko tuku xini sivian; ña Julia "Sanchi" ni kati vati ñi ni sava'a ñuu "ñata tanda'a ñi ti ", che'e kuni katichi vati rai tivaa ni kuu ñi tañi tiempuan.

Ndi Taliu Tapia, ra ndi Juan Castru, ra Guillermu (se'e ndi Juan Castru), ña Matilde Sanchi (se'e yani ña ndi Juana Heliadora ku ña'ya), ña Chefina Lópe (sachi ña Matilde) ña Julia Sosa Bañu ta ña Julia Sánchi, ndi'i ñi'ya tañi ni kati vati ra ni sava'a ñua in ña ña'a tay vachi kuu xini chi ñi tañi ti ña kuu ña i'aya. Si'o sava'a ñua ñi ucha ña'aya kuuñi, di'iñi, ndi'i kuiiñi, chakoo cha "tayñi" chakooñi cha kuuñi: savigan, tatigan, tachagan, cha ka'an savigan, tiati ñu'ugan, cha taangan, ta kua'aga cha kuuñi; nakatio vati cha'un kumi ta'an ñi tayya kuuñi ta vachi in ña ma'a cha'nu kuu xini chiñi, kuuñi oko ta'an ñivi cha nda ndi'iñi ta ndi'iñi kuu "savi" na katio. Oko ta'an ñivi kuuñi tava oko ta'an kivi calendariu cha'nu ñuu ni chakoo inga kivi. Ndatu'un ta'anñi chiyu vati ndi'i maa ñi tayya kuu nanduiñi kiti ku'u tava "ri koo taygan", ta tacha ke'ni ri tari nu ñu'u ñuñiviya i'a kucha nandui ri tari kiti ku'u tava ri koogan ti, ri kuyotigan, ri titigan, ri timbo kuati, ri yakuigan, ri sa'va ñuugan ta nda ri saagan tari nandui ñi tañi, tava ri tiñuu tañu'ugan an tava ri kañu'ugan. Inga vati, ri isu "ri isu na'nuan" ndi'i ri'a kuu kiti ku'u ra tay. Chakan vati tacha chika ra tayya iti siki kuu ratra tati, ta tacha ke'ni ratra nu ñu'u nandui ratra kiti ku'u tay, tava ra tasian tra ña kuu kuu ratra tati, ña kuu nandui ratra ku'aya tava ra tay, takan ni kati tu'un ñi cha'nu cha ni nduku tu'un chiñi .

P. 12

Ra ndi Riki Pére, ra Ñuu Oko ku ra'ya, ni katira chi ñi tay cha kuuñi "koo ti". Ta, ra tata Naciu Lópe Lópe, ra xini ndo'yo ku ra'ya, sakunanira chi chi ra tayya tra "rai ui kuanda'vi" vati si ui ñuñiviñi ratra, in ñuñivi kuuñi "rai ta ña'a ñuñivi", inga cha kuuñi "tati an koogan ti"; nda ri tiaka savigan kuu kuu ta'an ra tayya, nda ri kuu ballenagan an ri kuu tiburón na'nuan kuu ta'an kiti ku'u ra tay. An nda ri tiaka espadagan an ri tiaka serruchugan ndi'i ri'a kuu ta'an kiti ku'u ra tay, vati tichi nduta io ri'a tari, chakan chakoori "cha'ndari tundoo ra kuu español tiempo cha'nu".

Inga ra chani'i, ra ndi tata José Lópe Lópe (xito ña Matilde ku ra'ya), ni ndatu'unra tu ra'ya chi sachira vati ra tay ni sava'a Ñuu Oko ñuu ta ñuu kee ratra ti. Kuni katichi vati ui uni ñuu ni satui Ñuu Okoa, na katio vati, ku'a cha ni kicha'achi, ku'a cha ni tui ñuo, Ñuu Okoa chitoñi cha ui uni ñuu sava'achi. Takan, kuu katio vati chakan kucha ni chinu cha kuu tayu chaa kuia mil in cientu uchi in. Che'e kuni katichi vati ñavi takanni ni tui tayu ñuu —nu ni kanda kuati— ta ni kuu cha ni chinu tayu ñuu ku'a cha ni saxiniñi nda Ñuu Okoya. Keta tayu ñuuya vati ni ni'iñi tundeini, ta cha kati historia cha'nu, historia vachi kua'a kuia iti chata.

In cha nini cha ni ndatu'un ratra cha kuenda kuati ni kanda kuenda ñu'u. Ña'ni ñu'u cha satiñu maa ra ñua tra. Kenda ratra ñu'u chira ta kenda ratra Tuñii, maa ra kuu tuungan tra ni kenda, kanda kuati ñu'u, kani ta'an maa ra ñuuya chi maa ra tuan tra ta chi'i maa ra ñua ta chi'i ta'an tu maa ra tuan tra, soko tuiga maa ra ñuuya ni chi'i.

Chakan, maa ñi ñua cha ni ndi'i jaan iniñi cha io kuatiya ñuuya, ni ndooñi tañi tu'un vati va kundaka ña'a maañi ñuuñi. Va kati tu'un ndi i'a viti ñaa ku'a ni kanda kuati kuenda tayu ñuu ñivi ñuu. Va taa ndiotuku ndi cha ni ndatu'un ra tata Efrén Lópe

Rui, vati ndatu'un ra'ya vati, tiempu cha ni tui tayu ñuuya kuia mil in cientu uchi in, ra tata ni kuu sutura ni "nde'era ndi'i cha ni kuu ñuuya". Ra ndi Juan Pedru Lópe ni kati vati tiempu cha ni ndoo ña Maria Benita cha kuu ña tiñu ka'nu ñuu "cha kuuña ña i'a" ui uni ñivi chakoo cha kumi chiña ti, "rai ni chakoo kumi chiña". Ta cha na kuu ketayo nda nu ndaaña, "cha nu kuu tayuña", va sa'a va'a va'a ratra kuenda an ña'ni cha ndisoyo, "ni kumi va'a jaan ratra chiña, ni sa'a va'a jaan ratra kuenda nu chakundaña kuuña tiñu ka'nuya". Vati si va koo tayuya tava tiempu cha'nu, maaaa ora io kuati, kua'a tundo'o, vati si ta in cha va kaku chaa Ñuu Okoa ni kuu che'e chi maa ñi ñua, vati si ta in cha va kundichi chaa inga kivi, ta in cha va tui chaa ñuu cha kuu uni cha'aya: "kati ji'na ndio'o kua'a ni satiñu ñi tañi, ni nuu iniñi koo ta'an tayu chaañi, takan na koo taxi ñuu, na ña kooga jaanga kuati ti". Ndatu'un maa ra Ñuu Okoya tra vati cha "ni ndi'i jaan ini ratra cha io kuati ñua", chakan, "kucha ni chinu ve'e tiñuya numi na'a", takan ni ndatu'un maa ra chani'i chakoo tiempuan.

Ku'a cha ni ndatu'un maa ñi ñuu vati katiñi vati maa ra kuu tuan tra ni su'u ñu'u ñuu, ta ni kenda ta'an ratra Tuñii ñuu vati inga kivi maa ra ñua tava ñii. Ra tata cha'nu-gaya ni kati tu'un vati si chakoo kuati, cha'mi ratra ve'e ñivi ñuu: ve'e kuta an ve'e itañi. Ku'a cha ndatu'un maa ra ñuu ñuo, nu ni kenda Tuñii i'a tasa ni kandaga kuati ti: Ni kati sutu cha'nui. Vati ji'naga, inga kivi, maa ndi kuu chito'o Tuñii, mani maa ndi tava ñii, vati si ta in xu'un ku che'e chi ndiu'u, sama ta'an ndi ñii chi ra nda'a ñuu.

Chakan kucha ni kanda kuati kuenda ñu'u vati si ni kenda ratra ñu'u ra ñuu, kenda ratra Tuñii, cha kati cha kui'na jaan ini ratra, cha kini ni chakoo ratra chi maa ra ñua; chakan ni kanda kuati. Kati maa ñi ñivi: "kenda ratra ndi'i ñu'u ndi. Kuxaa ratra, kani ratra chi ndi, kua'a xaan ni chaku ndaa ratra chi ndi". Ni nduku tu'un ta'in chi ra Ñu-kaan tra ta ra'ya tra ni kati vati ñuu ratra kumi tutu ñu'u ti. Ni ndatu'un ratra vati in maa ra Ñuu Ndayagan ni chakoora ñuu Ñukaanya, sivira nanichi Felipe Vazquez. Ta cha kati cha kuu va'a ka'anra se'es tia, chakan kucha ni cha'a tu maaa ratra tutu ñu'uya vati na kumirachi, ku'aya kuu ta ni cha'anra cha kaki ikara tutu ñu'uya chi maa ra kuu tuun Ñuu Okoyo takan "chaki ikara" tutu ñu'u ra ñua chi ra ndi David Rodríguez (¿ñivi ra Pedru Rodrigue ku ra'ya?). Chito maa ra Ñukaanya tra cha ni chaki ik ara tu-tuya "ta in ni chakunda ndaara" maa ra Ñuu Ndayaya chi maa ra Ñukaanya tra ta ni nduxaa ratra chi maaa ra Ñuu Ndayaya. Ta ni kati ratra vati na ku'un ndikora ku ki'in-ra tutu ñuuya ta na ku'a ndikorachi chi ñuu, soko ña ni kuuga ni'ira tutua kati tu'un.

Ku'a cha ndatu'un maa ra Pascual Lópe Niciu ra Ñukaanya, maa ra Felipe Vazquezya "kumpaara ni kuu maa ra ndi David Rodriguez". Ta masi kuni maa ra Felipe Vazquezya ndaka ndikora tutu ñu'u cha ni chaki ikara, ra ndi David Rodríguez ña ni cha'agara tutuya ti, ña ni kunigara ku'ara tutu ñu'a. Ra tata Pascualya ni ndatu'un vati "chakan kucha ni kanda kuati yu'u tañu'uya". Inga cha va katiu vati, uni ta'an ra chani'i Ñuu Okoa cha cha ni katiu sivi, ra ndi Juan Castru García, ra ndi tata Efrén Lóp Rui ta ra ndi tata Ignaci Lópe Lópe, ra'ya tra ni kati chi ndi vati tiempuan:

Maa ra tuan tra kua'a xaan ñu'u ni chakoo chi ratra ta ni ña satiñu ratra chi ti. Ña kuni ratra ku'a ratra su'a chi maa ra ñuu tra, monto hectaria ñu'u kumi ratra cha ni ña chítoga ratrandaa kuukuenda ratra; ta, ni ña satiñu ratrandi'i ñu'uya: "chakoo ratra cha kui'na ini ratra, chakoo ratra cha kuxaan ratra ta kani ratra chi maa ñi ñivi ñuu nda'via".

Ioñi Ñuu Okoa katiñi vati maa ra kuu tuunyatra ndi'i ñu'u nu va'aga ni ki'in ratra “nda kivian chi maa ndi ñuu ni kuu ñu'uya, chi maa ra ndi sutu cha'nu ndi ni kuuchi, chi maa ra chani'i tra”. Ii ñu'a chi maa ñi Ñuu Oko, “nda ni keta ra kuu tuunya tra”, “niñi ndi ni kuni ratra ta kua'achi ni chati ratra, nda ni chitu ratra”. Tui maa ñi ñua chi'i ndi'i kivi, “ni kuni ratra vati va naa ñivi ñuu Ñuu Okoa”. Maa ra tuan tra “ña saka'nu ratra chi ñivi ñuu”, “ña'ni ya'vi ndaa maa ñi ñuu chi rakan tra”. Takan, vati ku'a cha saxini maa ñi ma'a cha'nu vati si, “kui'na jaan ini” maa ra tuan tra chiñi ti, ña'ni ya'vi ndaa maa ñi ñuu nda'via chi ra tuan tra vati si “ka'nu kuni ratra ña nde'ega rakan tra nu ntioo ta ndaku ratra ña ku'a kuni maa ratra chi maa ra ñuu nda'viyatra”. Keta kivi cha ña kundeega ini ra ñua chi maa ra tuan tra ta kunda'vi kuni animara tra, tikivia cha io kuati ta tundo'oya chi maa ñi ñua ni kuu vati maa ñi ña'a ka'nu tichi ku'a yuku kicha'a ya'añi vati io tama ñua ta kicha'a kuvaa yu'uñi vati si ña'ni nuni io tiempua. In maa ra kuu tuan tra kicha'a kanira chi maa ñi ñuu ka'nu tichia, kanira, “kicha'a kanira, vati na ña kuvaagañi ti”. Inga maa ra tuun va'aya ni kuxaan chi ra ña va'aya ta ni katira vati “na ña kanigara chiñi ti”. Vati si tama io ña'ni nuni io tiempuan, chakan kicha'a kuvañi tañi cha kati soko: in maa ra tuan kicha'a “kanira chi maa ñi ñuu nda'viya cha kati cha ña'ni cha kachiñi”, ku'aya ni ndatu'un ña Matilde Sanchi Lope kivi cha ni nduku tu'un ndi chi ña ma'aya. Chakan maa ra chani'i Ñuu Okoa ni kati tu'un ratra vati si tiempua ña'ni nuni ña'ni ndayu ni chakoo yu'u tañu'a tiempua. Kua'a xaan cha u'i ni ya'amaa ñi ñuu nda'via. Ndatu'unñi, vati, io maa ra kuu tuun kukagantra—kati maa ñivi Ñuu Oko—, “cha na ña kundasi kuni anima ratra”, ñavi cha kuni ndicha ratra ku'ara, ñavi takan “cha kati cha na koo taxi animara”, ni kicha'a samani ratra in yachi lu'u nuni chi maa ñi ña'a ñuuya ti, “vati ui uni yaka uni kuni maa ra tuan tra cha kachi kiti ku'u ratra”. Takan ni ndatu'un maa ñi Ñuu Okoa vati “va'aga chachi sana maa ra tuan ta ñaviga ve kuati chi'li ñuu”. Ta chakan si “ku'aya ni chakoo maa ra kuu tuan tra chi maa ñi ñuu nda'vi”, ku'aya ni kati maa ra chani'i Ñuu Okoya tra chiyu.

Kua'aga kuu katio, vati ra tata Efrén Lópe Rui ndatu'un ra vati tacha maa ra kuu tuan tra ka'an ratra chi maa ra chani'i tra “chiti ratra sucha ti”. Chiti ratra sucha iti nuu ni maa ra chani'i tra vati “cha kuenda ndiu'u io saka'nu ndi chi ra tataya tra vati kua'a cha chito ratra”, takan ni kati tu'un ra ndi tata Efrén ra Barri xini ñuuya. Maa ra tata cha'nua ndatu'un vati, “chakun ndaa ratra chi maa ra ñua ku che'e ti, siki ratra chi maa ra Ñuu Okoa”. Chakan kucha ni kati ratra vati kua'a tundo'o ni ya'añi ñuu io yu'u tañu'uya. Ñi ñua ña tu'añi ka'an Revolución Mexicana “kuia cha ni kanda kuatiya”, Kuia ni kayu Ñuu tu'añi tañi ka'an, vati katiñi vati ni cha'mi ratra ve'e ita ñivi ñuu, ndi'i ve'e kuta ndi'i ve'e kuta ni chakoo yu'u ñuuya.

Kua'a kuia iti chata, ni chike nde'i tutu ta nani'i cha, ra Franciscu Lópe Bárce na ra ñuu Tukuati kura'ya ta in cha chisorachi Kuia cha ni Kayu Ñuuya nda yu'u tañu'u ti'a vati si cha chika ta'an tu ra'ya nde'era tutu. Ni taa ra rai vati cha'un ui ni chakunda yoo abril kuia mil iin cientu uchi in, in Domingu Ramu kuuchi, cha ni kanda kuatia nda ñuu Yuku Ui, ta ora ni keta ratra nda ñuu Yuku Ui, ra ndi Enrique Añorve Dia, ku'a cha kuura comandante nu ni kanda kuati, ta ra'ya ni cha'a tiñu chi ra doctor Marcial Soto vati va kuu tu ra'ya Prefectu, ñivi maa ra Porfiriu Dia ni kuu ra Marcialya kumi tiñu kuenda ra Porfiriu Dia; ta ni chakoochi vati, ni ni'ira tiñu cha va kuura ra kumi tiñu

kuenda ra Porfiriuya ta ña ti'i ra Añorveya ve'e kaa chi ra'ya, "cha'agara tiñu ka'nu chi ra ti". Nu ni ya'a kivi, kenda ndikora tiñu chira raiya vati maa ra ñuu ña ni cha'a ratra ta ni tiso maa ratra chi inga rai na kuu tiñua. Takan kuu tani, ni'i ratra inga ra rai vati kuu tiñua ra Liborio Reina, rai ndanaa chi "ñuu kani ta'an ku ra'ya". Ku'a cha kati tu'un ra Lópe Bárcenaya, cha ni sava'a ji'na kuii ra Liboriuya Yuku Si'va vati ni tindeera vati na koo in "Junta cha na kuu in xini" vati che'e va ku'a kuenda ndiko ndi'i tutu ñu'u ra ñuu cha ni kenda maa ra kuu tuungan tra ti. Ndoe ra Clemente Martíne vati va kuura xini chi juntaya, "in ra Yuta ini kani ta'an kuenda ñu'u ku ra'ya".

Chakuaa kivia, kicha'a Juntaya satañuchi, ve'e ta ve'e maa ra tuan tra cha'an ratra vati ni chandaka ratra tutu ñu'u ni kenda maa ra tuan tra chi maa ra ñua. Yoni ni kaku vati ndi'i ratra ni cha'an kuenda tutu ñu'u: "Cha'a kuenda ra Juan Noriega tutu ñu'u, in rai kuka jaan ku ra'ya, cha'a kuenda ta'an ra Franciscu Romano, in ra español ku ra'ya; suini ku'aya ni cha'a kuenda tu ra Daniel J. Reguera, ra Everardo Rodríguez, ra Adolfo I Reguera ta ra Antoniu Lanche, kuenda ra Maderu kuu ra'ya tra nu io kuatia; takan ni sava'a ta'an tu ra Andrés Lópe Armora, in ra ni kuu tiñu kuenda ra Porfiriu ta ra Nicolás Vásquez ndiotuku inni ku'a ni cha'a kuenda ra tutu ñu'u, sutu ra Isai Vasque ni kuu ra raiya, ra tia'vi chi ra kani ta'anya ku ra'ya". Nu ni ndi'i tiñu ndaku ratra kuenda cha ni kenda ratra tutu ñu'u nda Yuku Uiya, kicha'a chika ratra ñuu ta ñuu vati si cha kati cha va kenda ratra ndi'i tutu ñu'u.

Takan kuu ta ni keta tu'un cha ti maa ra ñuu Yuku Uiya ni kenda ratra tutu ñu'u chi maa ra kuu tuun ñuuya tra ta ni keta tu'uya nda yu'u tañu'u ñuu Ñunduaya. Ku'aya ni sava'a ta'an ra ñuu ñuo ti, vati ui uni maa ra ñua tra ni chakuinda kuati. Kati maa ra Bárcenaya vati "nduku ratra ku'a cha na ña kanda kuati vati na ña kuyu'i maa ñi tuun kukaya". Ni tava tiñu ra Enrique Añorve Diaya chi ra kuu capitán Manuel Centurión, tuun kuu ra'ya, vati na ki'inra ui uni ñivi vei na keera ta ku'unra iti Ñundua ta na tisora chi ra kumi tiñu kuenda Maderu nda yu'u tañu'u ñu'u Ñunduaya. Oko uchi ndaa yoo abril ta ni kee ra Manuel Centuriónya ta kua'anra, ui uni ñuu ni ya'ara, ta ketara nda Ñuu Oko ui ndaa yoo mayu, yoni kee iti vati kani ta'an chi ratra ti. Ñuu Oko, kee ra Manuel Centurión ta kua'anra nda Kasa ndo'o, nu ni kanda inga kuati. Chiokoo ndikora nda Yuku Uiya vati vachi katira chi maa ra kuu xini ku'a cha ni kanda kuati chioya. Soko nu ni ya'ara Ñuu Okoya i'a, ni ka'an ta'an maa ra ñuuya chira ta ni xiko tu'un ratra chi maa ra kuu tuun kuka io Ñuu Okoa, ta ni kati maa ra Centuriónya chi ratra vati "ndi'i kuatia va koso va'a ndiko va sava'ara ti". Ni chinu ini maa ra Ñuu Oko, soko ni ya'a kivi ta yoni maa ra Centuriónya keta. Kicha'a kuvaa ñivi ta kicha'a nataka

xe'eñi, vati si kicha'a ka ka'an yu'uñi kuenda kuati ñu'uya vati na koso va'achi. Ndatu'un maa ñi cha'nu vati oraya ni kicha'a ka ka'an yu'uñi kuenda cha na koo ndiko in tayu ñuu Ñuu Okoa ti.

Ra Pedru Rodríguez, tuun kuka tuun io sundiki, ni cha'ara kuenda chira cha ndukuiti ñivi cha ni ka'an ta'an maa ra ñua chi ra Manuel Centuriónya: "cha nataka ratra vati kuni ndiko ratra kendara ñu'u ñuu chi maa ra tuan tra", ta masi ña'ni tiñu kuu ra Pedru Rodrigueya tiempua ti'ira ve'e kaa chi maa ra tata Domingú Orti, vati ra'ya kuu xini chi maa ñi ñuu, vati kati maa ra kuu tuunya vati "kuati kuni sakanda maa ra ñua tra". Ña María Elia Zárate se'e si'i in maa ra ni nde'e cha kuuya, nu ni nduku tu'un ra Gutierre Tibón chi ña'ya kuia ui xiko uchigan, kati ta'anña vati ra Manuel Centuriónya ketara nda yu'u tañu'uya nu ndi'i yoo abril, vati maa ra Maderu ni tachi chi ra'ya nda ñuu Ñuko'yo kee ra'ya ta vachira vati vachi sakandara kuati kuenda maa ra Maderua nda yu'u tañu'u ñu'u Ñundua. Maa ra Ñuu Oko nu ni chito ratra cha te'e vachi ra kuu Manuel Centuriónya si ni kicha'a xiko tu'un ratra chi maa ra tuan tra vati si chi'i jaan ratra tisi'i maa ra kuka Ñuu Okoya tra cha kui'na ini ratra chi maa ra ñua, taa ratra in tutu ta kicha'a kati ratra nu tutua vati:

Xiko tu'un ndi chi ra tuan cha kati cha kini io ratra chi ndi, vati kua'a xaan tundo'o saya'a ratra chi ndi chi tiñu, kua'a xaan tia'vi ndi ya'vi ñu'u ta ña kuu kee ndi iti nuu vati ña ku xiko ndi chiti yuku tachi ndi, ña kuu xiko ndi kati ta nuni tachi ndi, chi yoni kuu xiko ndi kati tachi ndi, chi ra cha'a nuu ñu'u satifñu ndi chi rakan kuu xiko ndi ta tia'vi ratra ca va kuni maa ratra chi ndi. Na katio vati in pesu ui xiko uchi centavu kuu ya'vi kati, uni xiko cha'un va tia'vi maa ra kuu tuunya chi ndi an in pesu va ku'a ratra chi ndi. Che'e kucha kati ndi chi ra Senturiónya (te'e ndaa xini sivia nu tutua) ta kati ta'an ndi vati ndiu'u saxini ndi vati ñu'u io chi maa ra tuunya tra chi maa ndi ñuu kuuchi, vati ña ma'a Margarita Rodríguez, chito'o ñu'uya ta chito'o ñuuuya, chi maa ndi ni na-koo ñachi vati nduku kachi ndi chi i'a. Viti ndoo ndi cha ña'ni cha io chi ndi ta kuni ndi vati ra Senturiónya na katira vati an va ni'i ndiko ndi ñu'uya.

P. 16

Ra Manuel Centuriónya ni kati chi ñuu vati si va tindeera chiñi vei na ni'i ndikoñi ñu'uñi, ta va kuu ni'i ndicha ratra ñu'u ni kenda maa ra tuun kukaya chi ratra ti. Ni ndatu'unra su'a kuenda tutu nani Plan San Luis Potosí ta ni ndakara su'a xu'un chi ñivi ñuu Ñuu Oko: "Nda ñuu ni keta ra Centurión chi ñivira ta ni sakuitira su'a xu'un vati takan na ni'igara tundeini vati kani ta'anra kuenda ñu'u ñuu, ta ni katira chi ñivi ñuu vati ndi'i ñu'u ni kenda ra kukaya tra va kuu ndikochi chi maa ra ñua tra", ku'a cha kati tu'un ra Bárcenas chiyo.

Maa ñi cha'nu Ñuu Oko ndatu'un vati tañu kuni anima maa ra ñua tra vati ña'ni xu'un cha ni ndaka ra Manuel Centuriónya chi ra tra ti, soko "nda ntioo ka'nu xaan vati io in ña ña'a ñuu kuka xaan tu ña'ya, kua'a xaan xu'un tu ña'ya io tiempuan, ña Barri Chiku ni kuu maa ña ña'a Ñuu Okoa. Ndatu'un ra tata Efrén Lópe ñaa ku'a ni ndu kukaña ña'ya vati sataña nuni ti savi ti. Ta xiko ndikoña chi ti ka'ni, takan ni ndu kuka jaan ña ña'a ñua i'a. Lea Roja ni chakunani siviña. Ña ña'a ni cha'a nuu uchi

mil pesu chi maa ra ñua tra vati na ku'a ratra xu'unya chi maa ra cha'nu Centuriónya: "kuati kani ta'an ndi ku che'e, kuati kani ta'an ñi nda'vi, ta ni cha'a ndi xu'un cha ni kuu sakuiti ndi". Vati si kuniñi vati na kuyaa maa ra cha'nu Manueya ta na tindeera chi maa ñi ñua chi ñu'u ñuu ñi, ta vati si "va tindee ta'anra chi maa ñi ñua tañi vati na koo maa tayu ñuu ñi ti". Ndi'i maa ñi ñua ni tindee cha na koo tayu chaaya. Kachi ni kati maa ra Manuel chi maa ra Ñuu Okoa: "tu chini ñu'u ndo chi, nda Yuku Ui va koi". Ra Manueya, ku'a cha ni kati ra Maderu sachinura chi, ta ni kati ra vati na ña saxini ratra vati va keta tiñu ku'a cha ndaachi nu tutu San Luis ta ra Enrique Añorveya, ra io Yuku Uiya, ra'ya kura va nata'vi ñu'u ni katira ni kati maa ra cha'nua chi ñivi. "Kuyaa ndi soko ni kicha'a satañu ta'anchi anima ndi, ni ya'a in kivi, ni ya'a inga kivi, ta ña'ni cha kuu, ¿Ñaa ni kuu chi ra Maderuya? Io chi cha tindeeyo chira vati takan na keta va'a tiñu ku'a cha kunira", ni kati maa ra ndi Domingu Ortiya. Ku'aya ni kati ña María Elia Zárate, ra tata Ortiya ni "tachira vati na ku kati ratra chi ra kuu xini nda ñuu Yuta Iniya, ra Cristóbal Cortés, ta chi ndi'igara kuu xini chi ñuu vati na tindee ratra chi maa ra ñuu Ñuu Okoa chi ui uni rai ta na tindee ratra chi cha xaan ratra". I'a va kati ndi vati nda ni tiempu iora kuu kale ñuu nda Ñuu Okoya, ta nu ni nde'e tu ra'ya cha ni kanda kuati: "ra kale ñuu ra ndi Pedro Orti nda Ñukaan ni chinu ra'ya", ta ña kunira satiñura ku'a cha iochi cha va satiñura, vati kati maa tu'ungan vati ra ndi tata Pedru Ortiya va "kuura si'i va kuura sutu", nu ndaa ra kumi, ra ve'e tiñu, vati na na kua'a cha'ara ndi'i xiku, ndi'i costumbre, ndi'i viko ndi'i ni tui nu ñuo, nu ve'o, vati ra inga ñuu, de inga tayu, "tiso vii, tiso va'ara nu ñuura, nu ve'era, sava takan ni kuu tuku mao vati tiso vii tiso va'ayo, nu ñuo, nu ve'o". Ra kale ñua kuu xini chi maa ñi ñuu nda Ñuu Okoa, ra'ya kura kuu yu'u ñivi ñuu tiempu vitia.

P. 17

Maa ra tuun Ñuu Okoa cha'a ratra kuenta chira cha ndukuiti ñivi ta ni kana ratra chi ra tata Domingu Orti, nduku tu'un ratra chira ñaa kuti kati cha chika ratra ndakura, kicha'a sama'ma ratra chira. Ra tata Domingu Ortiya ki'in kuendara, ku'a cha kicha'a kuatia, cha kuu ra xini chi ñivi, vati si maara ndi Pedro Ortiya cha kuura kale ñuu ni chinura tiempuan.

Ña María Elia Zárate ni kati vati maa ra ndi Pedru Rodríguez, "ra kuu xini, chi maa ra tuunya tra" ta kuu ta'anra ra kumi tiñu Ñuu Okoa, ni cha'ara kuenta chira cha ti ndukuiti ñivi ñuu ni sava'a maa ra ndi Domingu Ortiya, soko ña ni ticha'ara (cha ni keta ra Cristóbal Cortés) vati kuumpa ratra, soko ni xiko tu'unra chi ra ndi Domingu Ortiya cha sandukaña ra chi ñivi ñuu kana tiñu chi ra ndi Ortiya ta ni ti'i maa ra tuan chira tichi ve'e kaa: "cha kati che'e ni chi'i ra tuan ti". Vati ndatu'un maa ra ñua tra vati ni sana'ma maa ra kuu tuan tra chi maa ra ndi tata Ortiya, maa "ñi ñuu" cha'añi kuenta chiñi —cha ku'aya ni sana'ma ratra chira ndi tata Ortiya— ta ni kee ratra ta kua'anra va ndanduku ratra chi maa ra Manuel Centuriónya. Soko yoniga ra'ya io ta ni keta ratra ñuu Yuku ui soko ni ta'an ta'an ratra chi ra ndi Enrique Añorve, ra kuu xini Yuku Uiya ku ra'ya. Tachi maa ra ndi Enrique Añorveya chi ra Cristóbal Cortés vati na ku'unra kunde'era ñaa cha kuuya takan kuu ta ni keta ratra nda Ñuu Okoa ora i'ni i'ni ni kaketa ratra cha'un uni ni chakunda yoo mayu. Takan ni kati ra Bárcenasya vati:

Keta ra ñua tra nda Yuku Ui cha ni cha kati ratra chi ra ndi Enrique Añorve Diaya

ndi'i ku'a ni kuu nda Ñuu Okoa, ta ni tachi ra ndi Enrique Añorveya chi ra ndi Cristóbal Cortesya chi ui uni ñivi ñuu ñuu Yuta ini vati na kutaxi kuatia ñuuya. Ku'aya ni kuuchi vati, ora ni chiokoo ndiko maa ra ñua tra nda Ñuu Oko, ta ora ni keta ratra ni kati ñivi chi ratra vati maa ra ndi Pedru Rodríguez va tachira va kui maa ra ndi Domingu Ortiya cha kuu inga kivian ti; kee ndiotuku ratra ta kua'an ratra nda Yuku Ui soko ña ni ketaga ratra vati kuiti oragan kaketa ra Cristóbal Cortés Ñuu Okoa.

Kivi cha nda yoo mayu cha'un uni ni keta ratra ———i n yoo cha ni ki'vi ratra ñuu Yuku Uiya i'a— maa ra kuu xini kuenda maa ra Maderuya ni ki'vira nda tichi ve'e kuarteya ta kicha'a ka'an ta'an ratra chi maa ra ndi Pedru Rodríguez, inda ta'an inga ra tuun kuka; ra ndi José Santiago Bañu, ra kuu xini chi policía ñua kuu ra'ya, ta ra ndi Jesús Carmona, ra'ya kura kuu presidente ñuo tiempua. Maa ra ñua tra ndatu'un vati kivi cha ni keta maa ra kuenda ra Maderua ndo iti nda ve'e kuarke kaketa ratra nanduku ratra chi maa ra presidente tuan tra. Yoni ra'ya tra io oraya, soko ni tachi cha kana tiñu chi ra tuan tra.

Ndatu'un maa ra ñuan tra vati maa ra kuu presidente tuunya ketara nda xiinra in cha xaan “vati si chito va'ara ñaa cha ni sava'ara”. Kati ratra chira: “kuni ndi vati na sakuun tiñu. Kuni ndi vati tavaun chi ra tata Orti ve'e kaa”. “Ña chito yu'u ñaa cha ka'an ndio'o”, ni kati maa ra tuan tra ti. Io ni ndutisi'i maa ra kuu tuan, ta ni tavanira cha xaan ndisora ta ni cha'nira chi ra Cortésya ta ni cha'nira chi ui uniga maa ra kuu xini chi maa ñi ñua. Kicha'a ta'an ni maa ra ñua tra tuchira chi maa ra kuu tuan tra tuchi ratra chi ra kuu ridoo inda ta'an oraya. “Io ni ndaa tisi'i chi in maa ra tata inda ta'an i'a, kee ra ta ni cha' ndara chi in maa ra kuu ridoo tuan”, vati inda ta'an ra'ya tra chi maa ra kuu presidente tuunya ora ni kanda kuatia i'a. Cha'anda in maa ra tata soko in maa ra inda i'a nu ni kanda kuatia. Ndi'iga maa ra ñuan tra inni ku'a ni sava'a ratra. Kicha'a cha'a nda ratra chi ndi'i tisi'i ratra chi ndi'i maa ra tuan tra, “vati si cha kua'a xaan cha ni sava'a ratra chi maa ra ñuu nda'viya tra”.

Ndatu'un maa ñi ñivi vati kee va'a tu'un ku'a cha ni taa ta'an ra Gutierre Tibón vati ndatu'un ra'ya vati ra Cristóbal Cortés kati ra chi ra ndi Pedruya vati na tavara chi ra ndi tata Dominguya ve'e kaa. Ra kumi tiñua (ra tuan na katio) ña ni kunira tavara chi maa ra ndi tata Ortiya, ni kati maa ra Cortésya vati va tava ta'an maa ra chi amigura tichi ve'e kaaya i'a, an va tavara an ña va tava ratra chi maa ra ndi tata Ortiya tichi ve'e kaaya. Ña María Elia Zárate kati vati, cha ku'a cha ndatu'un maa ñi ñivia tiempuan, vati ña ndoo kachichi, maa Elía Zárate ni kati vati “maa ra Cortésya ni kuxaan ji'na kuii chi maa ra tuan tra ta tavara pistola ndaa xiinra, ta maa ra ndi Pedruya ña ni sañara chira” ta maa ñi ñuu viti ndatu'un vati maa ra ndi Pedruya ni kicha'a ji'na kuii. Chi in tiru ni cha'nira chi kumpaara ta chi inga tiru ni tuchira chi inga maa ra ñuu kuu xini chi maa ñi ñuu Yuta Inia. Tasa ni ndua ta'an tu maara sava'a maa ra ñua tra. Ndui maa ra kuu ridoo ra sian tra ni ta'an ta'an tundo'o ni sava'a maa ra ñua tra. Nu ni ya'a che'e vati si maa ra ñua “ni ni'i tundeini” ni kanda in ndatu ñuu: Cha'anda maa ra ñua tra tisa maa ra kuu tuan taru, ni ti'i ratra tisa maa ra kuu tuan tichi yu'u maa ra tuan tra ‘xanu cha'mi maa ra tuan tra ku che'e ti' kuni katichi vati ‘xanu indi yu'u ratra’ .

Io ni ta'an maa ru tuan taru io ni chi'i taru tisi'i maa ra ñua tra, ta kicha'a ratra ka'an ratra ndava'a na'nu chi maa ra ñua tra, kicha'a kati ratra cha kuu maa ra ñua tra "kiti ku'u tichi ku'u": "Ioni ndava ri kiti ku'u siki ñi tuun va'aya".

Nu tutu ña Chassen (kuia mil iin cientu kumi xiko uchi uni) cha ni nani'i kati tichi vati ñi xuve'e Carmonaya ni xiko tu'unñi ta ni katiñi vati ni nani'iñi kuñu ñu'u maa ra ndi Jesús Carmonaya cha cha ni ta'anda kuatichi ta ni cha'a nda ta'an ratra tisa maa ra tuan, ndava yoniga na koto chi maa ra tuan ta ni nani'i ñi chira ti. Cha'a kuenda maa ra ñua kuñu ñu'uya maa ra tuan ora ni samani maa ñi xuve'a in copeta ta in pistola chi maa ra ñua. Cha kati tisi'iya, iñu kivi cha ni ya'a tisi'a ta ni chi'i sutu maa ra ndi Jesúsya ti.

Ña Adelaida Toscanu, ña ni kuu ñasi'i ra ndi José Santiago Bañuya, xiko tu'un ta'an tu ña'ya ta ni katian vati maa ra ñua tra ni cha'anda kuati ratra kuñu ñu'u maa ra tuun iña ta cha'anda ta'an ratra tisa ra ti. Chi tisi'i ni ndatu'unña chi ra Añorveya vati «ñavi cha ndaku ñiviga ku che'e, ri kiti ku'u ndaku ku'aya ta ra ni sava'a kue'eya ña kuu, ta'an maa, kuu ratra ñivi kuenda ra Maderu".

Ña Ethelia Rui Medranu (kuia ui mil uchi) ni kati vati «ña'ni tutu ni ndoo cha katio vati ni sandoyo ñu'u maa ra ñua tra chi maa kuu tuunya tra, nomaa chi ra ña ni cha'a ndiko ñu'uya chi rakan kura ni kani ta'an maa ra ñua ta ni ndukui'na ini maa ra tuan chi maa ra ñua ta ni ti'i ratra ve'e kaa chi ratra ñaku ni kani ta'an maa ra ñua tra ni maa ra tuan tra ti".

Nu ni ya'a cha ni kuuya, ña María Elía Zárate ni kati vati «in maa ra ñuu Yuku Si'va, sivi ra nanichi Próspero Melu, ra'aya ni ndoo cha kuu xini chi maa ra chika kani ta'an kuenda ñu'uya ora ni chi'i maa ra ndi Cristóbal Cortés; cha ji'na kuiiga cha ni sava'a ra'ya vati ni tavara chi ra ndi tata Ortiya tichi ve'e kaa".

Tava ratra chi maa ra ndi tata Domingu Orti tichi ve'e kaa ta ni kati ratra chira: «Mingu, yo'o vati xini kuugun i'a ta vati ni sana'ma jaan ratra chum, ko'o ndi'i ve'e ra kukaya tra. Va ka'ni ndi'o chi ratra. Va ki'o chi ve kuati tuan ta va kaniyo chi ve ta ve nu ñu'u". Ta maa ra ndi tata Ortiya ni kati: "Nda'vi kuniyu chi ñiviyu (maa ñi ñua kuñi kuu ñivira). Kua'a xaan cha ni sava'o, jva'a takanni! Ni saxinira koto ñaaga sava'a maa ra kuu tuan tra chi maa ñi ñuu nda'via".

Ni kati maa ndi tata Efrén López vati suini cha inian ni ya'a maa ra kuu tuan tra yoso ratra kiti ni ya'a ratra nu ni ndukuiti ñivi i'a ve'e kuate, soko nu ni nde'e ratra cha tui ni ndukuiti ta vati chi'i loko ñivi tisi'i kee ndiko ratra ta kua'anra ratra, vati si cha ni ki'in kuenda maa ñi ñua ve'e kuarteya i'a. Takan ni ndatu'un ña María Elía Zárate vati katian vati ora ni keta ra Juan José Bañua chakuaa chi in xini ra ndiso cha xaanya "ki'in kuenda va'a ndi chi ratra chi tiru ta ni kee ndiko ratra ta kua'anra".

Nu ni sakua'i chi ña Chassen vati katian vati, ora ni chito maa ra Juan José Bañu cha ni chi'i yanira i'a ra José Santiago ta ndi'iga ra ni chi'igan, keera nda ranchura "Noria" ta vachira nda ñuu, ni chakunda naa ui uni rai chira ta ndiso ratra cha xaan ta ketara cha ni ndati lu'u nda Ñuu Okoa.

Ui uni maa ra ñuan ndiso ratra machete cha sata'an iti ratra chi maa ra tuan tra nu iti ka'nu, ni sava'a ratra seña vati na kuinda ratra. Soko, «Ra Bañua, io chi'i ra tisi'i oraya, kicha'a tuchira chi maa ra ni cha sata'an itiya ta kuu cha cha'nira chi in

maa ra ñua tra”. Kee ratra «ta kua’an ratra nda ma’ñu ñuu soko i’a ni kee ndiotuku maa ra ñuu Ñuu Okoa chi ra Yuta Inia tra, ta kicha’a tuchi ra’ya tra chi maa ra kuu tuan tra”. Maa ra Juan José Bañua chi maa ra rai ndiku chira, nu ni nde’e ratra cha tui ñivi ñuu ni ndukuiti ve’e kuarteya ta siin vati si ña’ni tiñu kuura oraya, kee ndiko ratra ta kua’anra nda Yuku uiya. Tutu cha ni tachi ratra chi maa ra Añorve i’a, ti’i ratra kuati chi maa ra ñua tra, ni sada’vi ña’a ratra nu tutua vati na kee va’a maa ratra chi maa ra Añorveya. Ni chaku ta’an ta’an se’e ra ndi Rodríguez ta se’e ra Lui Mende, amigu ratra, inni ñivi kuu ratra ta vati inni ñuu ratra chi ra Añorveya, maa ra kuenda Bañuya ni kuni ratra vati va kee va’a ratra chi maa ra kuu Añorve. «vati maa ñi ñua kuni kundaka ña’añi Ñuu Okoa i’a. Ra Añorve ni sandaara tiñu chi ra Juan José Bañuya ta ni ni’ira tiñu cha kuura ‘Capitan ji’na kuii’ kuenda ñivi chika chi ra Maderu ñu’u Ñunduaya ti’a ta ni kati tu’un ra chi maa ra Añorve chi maa ra Bañua vati na tisova’ara tiñu nda Ñuu Okoa”

Io chi’i maa ra Juan Joseya tisi’i vati si in yanira ni chi’i ve’e kuarteya. Takan kuu ta kee ra ta kua’an ratra nda Yuku Ui cha nanduku ratra tundeini nda ñua ti’a. Maa ra ñua kati vati kivi cha ni ndukuiti maa ra tuan tra “nataka ratra, ta ni keta ui xiko uchi mil pesu sava’a ratra ta ni cha naa ratra chi maa ra ndi Enrique Añorve». Kee ratra ta kua’anra iti Yuku Ui cha na nduku ratra chi ra’ya. Ndatu’un ratra ku’a cha ni kuni maa ratra chi maa ra Añorveya cha ni kanda kuationa nda Ñuu Okoa, ku’a cha va ku’unchi tumanini chi maa ratra, ku’a cha va kuini ini maa ra Añorveya chi ratra kuenda kuationa.

Ticha kua’an ra’ya tra tikan kicha’a kana in tiñu viu ta in tiñu taki nda Ñuu Okoa chi maa ra ñua tra. In ñuma’na ka’nu ta ni sachinu ratra, soko ñavi ñuma’na chakuaa kuuchi, kuuchi ñuma’na cha kuu nde’eyo chi titi nuuyo ñuñivia: Chini ñu’u ndi chi in ña i’a ñuu ta kuu cha ni ka’an ta’an ndi chi ña Maria Benita Mejía, in ña ña’a ñuu saka’nu jaan ñivi ñuu nda Ñuu Okoa, vati si chito va’a ndi cha se’e ñi tay kuu ña. In ña’a cha chicha, in ña’a viu kaa, in ña’a ña tu’an ka’anni ku ña’aya; soko ni ki’in kuendaña tiñu ñuu; ña ni chini xinian ta ni in su’a lixi ora, teicha ni cha’nuña cha ti va kuan ña i’a ñuu” ni kati ña María Elia Zárate ora ni nduku tu’un ra Gutierre Tibón chi ña’ya tiempuan.

Takan vati ra ndi tata Domingú Ortiya, ni ni’ira tundeini nda Ñuu Okoa, ta ni satuirea in tayu chaa ñivi ñuu: inni ñivi kuo ñivi ñuu, io chi cha va koso va’a in tayu chaa ku’a cha kati maa tu’un cha’nu. Vati che’e kati chi vati, in ña ña’a va kundaka ña’a ñuo, ku’a cha ni sava’a ña ma’a ji’na kui chakoo tiempu cha ni tui ñuu.

Ni ka ka’an yu’uñi takan tasa ni ndoo chi vati “va kunu’ni tu’un” ta va ndoo ña Maria Benita Mejía vati gua kooña cha va kundaka ña’aña ñuu, vati si se’e ñi tay kuuña. “Ndoos tu’unya vati si va ki’in kuendaña tayu ñivi ñuu ta va ndooña cha kuuña ña i’a ñuu”. In “ma’a ka’nu” Ñuu Oko, ta va sata’anña chi ndi’i ñuu ñivi ñuu. Ndi’i ñivi ñuu va ndoo cha va tia’vi ya’vi ñu’u. Nda ve’e kuarate ni chakunda maa ra kuu ndi Domingú Ortia vati ni tiso va’ara tiñu ndakura kuenda tayu ñua, ui uni ñivi ni chakoo cha kumi chi ra’ya i’a. Inga cha io cha sava’ara vati va taa ra nu tutu ndi’i kuii cha kuu ya’vi ñu’u chi maa ñi ñuu inga ñuu “ku’a cha ni chakoo maa costumbre cha’nu chi maa ñi ñivi ñua inga kivi”. Tachira chi ra tatu ndi’i kuii ñuu ñivi ñuu io chio yu’u tañu’uya, ta ni satu’unra chi maa ñi ñua vati na kunda naachi chi maa ñi ñuu Ñuu Oko, cha na ndooñi kuuñi tayu ña Maria Benita an na ndooñi vati va tia’viñi ya’vi ñu’u..., “maa ñi

Ñuu Okoa va ndoo cha kuu xini i'a". In maa ru tuun ni chaku nani Darío Atristáin ni taaru su'a kuenda maa tayu ñua kuia mil iin cientu uni xiko kumi: "Chakoo che'e cha kuuchi in tayu cha'nu su'a órani: in ña ña'a ñuu ni ndoo cha kuu ña i'a; maa ra Domingo Ortiya, ndoora cha kuura sutu ñuu, vati ndoo ra'ya vati va tiso va'ara tiñu ñuu, ni cha'agara tiñu chi ui uni ñivi ñuu ta'anra...Chakundara ve'e kuarate ta, tu kuniu ka'o chira, ui uni nu va ya'o vati va nde'e ratra an ña'ni cha ndisoyo...Kati tu'un vati cha ni kenda ratra ve'e in maa ra tuun kukagan vati va kuuchi ve'e tiñu maa ña María Benita Mejíagan chi ñivi va kunda chiña i'a ". In tayu ñivi ñuu, kumi cientu kuia cha ya'añi nda'via tundo'o. Soko viti ni kicha'a saka'nuñi in viko ña ma'a ka'nua" ña ma'a ñua:

io saka'an yu'ma kutu kuichi chi ñivi. Ji'na cha kaa ita taki ita vixi cha'an nda cha'a maa ña Maria Benitaya. Indi so'oña siki so'o ta indi sukuan in siku yuu xu'un va'a, in che'e va'a namian, che'e yu'a tixinda, ioni ndichi va'aña sa'ma va'a, ku'a cha ni kuuchi inga kivi. Ui uni ñi ma'a ndaa xiin kii chi nduta ni keta, vati va ndoo nda'añi'. Ku'a cha ni chakoochi inga kivi, ku'a ni kuu inga cha ini inga antivi taki, io chi cha va ndoo nda'añi chi nduta nda'aya, vati si va kicha'a inga tayu chaa ñivi ñuu...

Tui su'a maa ñi ma'a cha'nu kaketa: Kaketañi ndita nuu xiniñi vati saka'nuñi ñi tañi ku che'e. Chakuita nuu xiniñi ta chakuita nuu xiniñi in cha'a ta inga cha'a cha kati maa ña ma'a tayya. Kuu yaa ta kuu yaa ui uni cha'a cha kati maa ña ma'a ka'nuya. Ku'a cha ni kuuchi inga kivi ni chakoochi viti. ¡Yoso cha ña va sava'a ñi tañi ku'aya, tu chito va'a va'añi cha ti nda iti antivi keta ndatu cha va koo tayu chaa ñivi ñuu!

P. 21

Kivian, ña ni cha'añi cha na kasi maa ra tuun kukaya tra tienda ratra. Kua'a su'a kuati su'a ni samani ratra kivian. Ndoña Maria Benitaya ioña tichi ve'e kutaña, ticha maa ñi ñua "ni kachiñi, in ve'e ma'ñu ñuu, in ve'e takiga vati va kuu ve'e tiñu ña María Benita: ve'e in maa ñi tuun kukaya ku che'e, ñi xuve'e Aguirregan, io ita taki nu ke'e ve'a i'a" ni kati ña María Elía Zárateya.

Cha'a maa ña María Benita ndatu chi maa ra ndi Domingú Orti, ta ni ndoo ra'ya kuu ra sutu ñuu. Kati tu'un vati cha cha kuu maa ra'ya tiñua, mani maa ñi ñua ni ndoo cha kuu tiñu nda Ñuu Oko, nda maa ra to'a tra ni ndoo cha kuu tiñu nu ni ndoo maa ña María Benitaya kuuña tiñu ka'nua, "ku'a cha ni chakoo ratra kivi ji'na, vati maa ra chani'atra va koo cha va tiso va'a tiñu nini". Ña María Elía Zárate ni ndatu'unña vati maa ra tata Ortiya ni tiso va'ara ya'vi ñu'u, ku'a cha kati costumbre cha'nu ñivi ñuu savi, ta ni tachi ratra ra tatu ndi'i kuii ñuu ñivi ñuu vati na koto ratra vati ni ndoo maa ña Maria Benita cha va kundaka ña'aña ñuu. Ndatu'un maa ñi ñuu vati maa ra ndi tata Domingú Ortiya maa ra ni ndoo kuu sutu ñua na katio, ni tava tiñura chi ui uni maa ra ñuan tra vati na ku'un ratra ve'e ta ve'e vati ku ki'in ndiko ratra tutu ñu'u. Ta tu ña va kuni maara tuan tra "va taa ratra cha xaangan pechu maa ñi tuan tañi ti". Takan ni kati ta'an maa ña María Elía Zárate vati si ku'aya ni naki'in ratra ndi'i kuii tutu ñu'u, tisuku ratra chi chi bandera Ñuko'yo, sa'ma chatiñu ñi tañi tacha chakoo viko tuun, "ta ni kati ratra chi ra chani'i kuu xinigan ta chi ndi'iga maa ra tata cha'nugan tra, vati na kumi ratra tutu ñu'u'ya".

Yaa su'a maa ra tatua tra keta ndiko ratra nu ni cha'an ratra ñuu nda'a ñuu, tava Ñuu Nduyu'ugan ta Ñuu te'endigan: "Ni kicha'a in nikandi chaa chi maa ñi ñuuya na katio, kua'a tiempu ni ya'a ni nda'via tundo'o. Keta kivi cha saka'nu ndi in vivo ka'nu tava kivi ji'na, cha kati maa ña Maria Benita Mejía" ti. Yaa su'a maa ña ña'aya, maa ña Zárateya ta ndatu'an chi maa ra Gutierre Tibónya vati "ra tata Domingú Ortia ni saxini ra vati va sata'an ratra ndi'i kuii ñuu ñivi ñuu, ku'a nu kuuchi Yanhuitlangan va ya'achi nda Coixtlahuaca ta va keta ndikochi yu'u tañu'u, vati va kundaka ña'a maa ña i'aya Ñuu Oko"

Kati maa ñi ñua vati ticha kuu che'e nda Ñuu Oko, "keta ra tuunya tra nda ñuu Yuku Uigan ta sata ratra chi ra Añorve chi xu'un ndiso ratra. Nda ni kati maa ra Añorveya chi maa ra tuan tra vati na ña ku'un ratra in chio itiya, vati koto ñaa ta'an ratra itiya, vati si in chio itiya kua'a ra ñua tra chika ratra ti" na "na ku'un ratra inga chio iti" ni kati maa ra cha'nua. Maa ra tata Efrén ndatu'un vati maa ra Añorveya ni xiko tu'unra chi maa ra ñuu nda'viya tra, "ni sata ra kuka tra chi maa ra Añorveya". Inga cha ni kati ra Añorveya chi maa ra kuu xini chi maa ra tuan tra, ra Juan José Bañu vati: Na na ku'ara "jyu'u tañu'a! ", vati si yaara chi xu'un ni ki'in kuendara cha ni cha'an maa ra tuan tra.

Inga vati, ra Bárcenas cha'a ta'an ra kuenta vati ni katira vati ora cha ni cha'a maa ra Juan José Bañuya kuenta chira cha ni chi'i yanira ni satakara in xini va'a va'a ñivi vati va kani ta'an ratra chi ñivi ñuu ti. Kee ratra ta kua'an ra nda Ñuu Oko, ta ni cha'ni ratra ui uni maa ra ñua tra nu ni ni'i ta'an ratra iti chi ra'ya tra; i'a ta kee ratra ta kua'anra iti Yuku Ui, nu ni ndatu'un ta'an ratra chi ra Enrique Añorve Dia. Nu ni taso'o ra'ya ndi'i cha ni kati tu'un ra tuun ñuo chi ratra i'a, ni chinu ini ra cha ni kati tu'un ra'ya chi ratra, ta ni sandaa maa ra Añorveya tiñu chi maa ra Juan José Bañuya vati va kuu ra Capitan ji'na kuii kuenda ñi io chi ra Maderuya ñu'u Ñunduaya, vati ni ndoochi va tiso va'ara tiñu nda Ñuu Okoya. Ku'a cha ni sava'a ra Añorveya, ni ndiokoora chi ra ñua ku che'e ti, ta maa ra tuun kui'na iniya ni ndoo ratra kuura xini viti. "Ndiokoo kuati chi ñivi ñuu viti ta in ta in ratra ta ni ki'in ndiko ratra iti maa ratra ku che'e" ni kati Bárcenas.

Ticha nda Ñuu Oko maa ñi ñivi ñuu ni kicha'a saka'nuñi in "viko ka'nu" cha kati ña Maria Benita Mejía, ta ndatu'un maa ra ñua tra vati ni kaketa ra to'o santadu ta i'a vachi ta'an ra Juan José Bañu cha kuu ra xini chi ra to'oya tra ti ta ni chata kaa ratra chi maa ra ñuu nda'via tra, "ndaa ve kuati chi'li ñuu ni cha'ni ratra i'a, cha'ni ratra chi se'e maañi ñuu, cha'ni ratra chi ñivi ñuu, cha'ni ratra chi ndi'i ñi ñuu". Tui maa ra ñua ni chinu vati si ña'ni cha ndiso ratra vati tuchi ta'an ratra. Chi'i rai, chi'i ña'a, chi'i ve kuati chi'li i'a, nda ve lee kuati ni cha'ni ratra ti. Tui maa ra rai ñua ni chata kaa ratra, nda ni kuchi ndito ratra chi ñivi ñuu nda'vi. Ndatu'un maa ra ñua tra vati nda'yu chaa ndee ni ratra ta kati ratra vati "jtaki ñivi ñuu tacha chi'i ñi tañi!", takan ni kicha'a nda'yu chaa ratra ti.

"In ni keta ni ra Juan José Bañua, xini kuura vachira chi ra to'o santaduya tra. Naa cha chini tuni ini chi ndi...Io ni ndaa niñi ndi chi ndi, ni yu'i loko ndi. Chinu loko ndi; ni ña ni nduku ndi ku'a kani ta'an ndi ni kati tu'un ña María Elia Zárate. Ra ndi Próspero chi ra Yuta Inia tra ni kicha'a tuchi ta'an chi ra to'a tra" ni kati ña Zárateya.

Ra ñukaan ndatu'un kuenda ña Maria Benita Mejía "ni nda'yu jaanña ora ni

tani tayuña”, ni kich’a nda’yuan ta katian vati “cha ni ndi’i ñuñivi viti”. Inga cha ni ndatu’un ratra vati kati ratra vati in maa ra chani’i tatu ña Maria Benitaya, Ñukaan ikan Indira ra’ya vati “ndatu” kua’anra i’a chi maa ra to’o io ñua tra ti, chata kaa maa ra to’o santaduya chi ra nda’viya. Keta maa ru to’o santaduya taru nda ñuu Ñukaan.

Maa ra ñua ni ndatu’un ratra vati maa ra tatua chinura chakuindi xe’era nda xuu mesa maa ra to’o ñuu Ñukaanya tra, ta katira chi maa ra ñuu Ñukaanya tra vati: “¡sakaku ndo chi yani!, ¡kati ndo vati yoniyu indi i’a!”. Ni nani’i maa ru to’o santaduya chi ra nda’viya ta ni ti’i taru yo’o sukura ta ni xita keñu’u taru chira, ta ni cha kata kaa taru chi ra nda’viya nda Kruu kaa chito’yo ni kati in ra chani’i. Nu ni cha’ni taru chi maa ra nda’viya, in maa ru to’ogan ni cha’an cha kati vati: “Kua’an ndo va sanuu ndo chi ra ina chata kaa ndi ndakan ta kuchi ndo chi ra, ni kati in maa ru to’o santadugan ti”

Ni kanda tundo’oya oko iin chakunda yoo mayu: “uchi kivini ni nduna’a tayu ñuuya” Ra chani’i Ñukaanya, ra Pascual Lópe Niciu ni sandi’ira ndatu’unra ta ni kati-ra vati: “Ke’ni si’o ta ni nda’yu jaanña ti”.

Tiempu cha ni chika ra Gutierre tibón ni nduku tu’un ra chi ña Maria Elía Zárate kuenda maa ña María Benita: ¿ta ña i’a? “cha’un in kuia ni chakoo nditoña, tichi ve’e itaña. Kamasandu Ñuu Okoya kaaña viti, ¿Kuniun kunde’un nu kaaña? Ña’ni ni yuu ta ni kruu xini ñañaña, soko yu’u kuu sana’i nu kaa ñañaña” ni kati ña’aya ti.

Nu ni tani tayu ñuu maa ñi ñuu Okoa ni sava’a maa ru to’o santaduya taru, maa ru Juan José Bañua ni kuu xini chi maa ru to’oya taru, ndi’i cha kini ni chakoo chi maa ru tuan taru ña ni ndoo chi i’ani. Ku’a cha ni taa ña Chassen vati katinian vati, “Ra Juan José Bañu kicha’a kani ta’anra chi ndi’i maa ra ni sava’a kue’e chira iti chata”. Tutu nani’i ta ni nde’i katichi vati: “Kua’a tundo’o io ndi ñuñiviya...Ve’e kaa, ndo’on ndi ndaku ratra, cha’a nda ratra chi ndi, sayu’i ratra ta chañu i’ni ratra chi ñivi ñuu; chi ra ndoo tu’un vati va kunda naa ratra chi ra Porfiriu Dia chi ra’ya tra io cha sii io tusii ini”.

P. 23

Ndicha cha, vati maa ñi ñua cha ku’a ndatu’unñi tañi vati si ni chakooga cha kini nu ni chika kivi ta chi’i maa ra ñuu nda Ñuu Okoa ndi’ini kivi chi’i ratra ndaku maa ra kuu tuan tra ti, soko tuiga ratra kicha’a chi’i, vati, nda kivi viti io cha kui’na ini maa ra kuu tuan tra chi maa ra ñuu vati kati ratra vati mao ñuu ña’ni ya’vi ndao ti. Ña Ethelia Rui Medrano ni chikaña nde’eña nu tutu ta ni nani’an cha “Ni chakooga kuati kuenda ñu’u nu ni ya’a kivi cha ni kayu ñuu, tiempuya kicha’a kachi’i jaan maa ra ñua tra ndaku maa ra kuu tuan tra cha kati ñu’u ta cha kati cha kuu ta’an ratra ñivi ñuu”. Ku’a cha ni kati ña Ethelia vati, ni kandaga kuati cha kati ñu’u ñuu ti, ni chakooga ra kuu tuan tra cha kui’na ini ratra chi maa ra ñuu, ni kendaga ratra ñu’u ñi ñuu nu chika kivi, ndu kui’naga ini ratra, ta ni chi’iga ñivi ñuu nda Ñuu Okoa, vati si tui maa ra ni chakuinda chi ñuu ni chi’i sava’a maa ra tuan tra, vati si nu ni ya’a kivi ni kakuga maa ra ñuu ni sakaku chi ñuu. Inga cha ni chakoo vati, ucha ni chakunda yoo febreru kuia mil iin cientu uni xiko kumi —ta in kaa iñu cha cha ini— ora kee ratra nu satiñu ratra ve’e kuarte, oraya ni kee ra ndi Andrés Nataliu Clavel Mendoza chikara vachira, vachira ndatu’unra chi in ra Ñunducha io Ñuu Okoa, sivira nanichi Juan (vachira numi ndaara chi maa ra ndi Taliuya); vati si ndui ratra ni satiñu i’a ve’e kuarteya. Kati maa ñi ñuu vati kale siin kuu maa ra Ñunduchaya “kale maa ra tuan tra” na katio, ta ra’ya kura ni tiin nda’a ta’an chi maa ra ndi Andrés Nataliuya cha ñata tuchi ratra chi

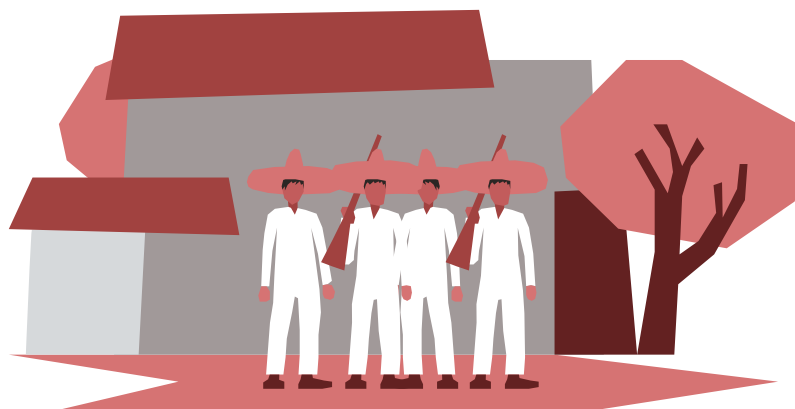
ra da'via, ta ni kati maa ru tuan chi maa ra ndi Taliuya: “¡Va ni ta’o Nataliu, na ku’un va’a jaun Nataliu!”. Sui ni oragan indi xe’e in maa ru raigan tiku ve’e ti, “ndaturu chira na katio”, ta tuchiru chira. Kua’ania sa’ma kuichi ndichi ra’ya chi niñi. Nduanira ndi Taliu ti. In maa ra raigan nanira Félix Castru, uchi ui an ta in cha’un kuiara tiempuan, ni ndatu’un ra chi ñiviyu ku’a cha ni nde’era cha ni chi’i maa ra ndi Taliu Clavelya. Ndatu’un maa ra Felix Castru vati ora ni tuchi taru chi maa ra ndi Taliuya, ni vi’aga ni xitara cha xaan ndaa xiinra (vati si tu’ara chiso cha xaan) soko kuiti kivian ña’ni cha ndiso ra nda’via ti.

Suini ti kivian ni cha’ni ta’an taru chi inga maa ra chika kuenda ñu’uya, vati si —ku’a cha ndatu’un maa ñi ñivi ñuu Ñuu Oko— vati katiñi vati ni kati ratra vati ndao va kui, ña va saño, ña va sandi’iyochi, ñava kaka chatayo, ni kati maa ra ndi Andrés Nataliu, ui xiko u’um kuiara tiempuan. Tito titoni ni kicha’a kachi’i ratra ti, tava ra Juan Borniu, tasa ni chi’i ra Alejandro Lópe, nda ve’e ra’ya ni chaka’ni taru chira. Tasa ni cha’ni taru chi ra ndi Dioniciu Lópe Niciu, tasa ni chi’i Tirsu Pedru Mendoza Rui, kumi ni chakunda yoo octubre kuia mil iin cientu kumi xiko kumi ni cha’ni taru chi ra nda’viya nda ve’e comisariadu. Kuu katio vati ra ndi Andrés Nataliu Clavel Mendoza (kuura tara ta in ra Domingu Orti takan ni kuu ta’an tu ra ndi Tirsu Pedru Mendoza Rui), ta ndi’iga ra ni chi’i chito ratra cha inni tata ñuu kuu ndi’iyo. Cha kati cha ni chi’i ra nda’via tra chakan kucha ni kuu nata’vi ñu’u ñuu nda Ñuu Okoa nu ni ya’a kuia. In ra tivaa ñuu Ñuko’yo ra sakua’a ku ra’aya ni chikara nduku tu’unra: “Ui uni tiru ndaa cha’a ve’e ra comisariaduya”. Kivi cha nduku tu’un ra tivaa Jasso chi ra Samuel Ramón Mejia ni kati ra’ya vati: “chi rakan (chi ra ndi Tirsu Pedru) ni cha’ni ra tuun Ñuu Okoa chira”.

P. 24

Cha vitini maa ra kuu tuan tra kicha’a kati vati ña’niga ñivi ñuu io nda Ñuu Okoa. Vati tui ratra ña io mani ratra chi costumbre ñi ñuu soko ñi Ñuu Okoa, kua’anñi ndikuñi ndi’i costumbre cha’nu. Nda ñu’u nu ie ni ka’an ñuu ñi nivi ni’iñi tundeini ta i’a ñu’uya nivi tui ñivi ñuu io cha ka’an ñuu. I’a ñu’uya nivi tui ndichi sa’ma ñuu ta kua’ga costumbre cha’nu ni ndito, nivi io cha kuu tu’un ndatu’un ñi cha’nu ta ni io cha kuu kuentu cha ñata ka’ni ra kuu tuan tra nda Ñuu Oko.

Takan, vati ni kutu’e vati tayu uchi in kivia ninichi vati ni “sata’anchi chi ñuu” in ñuu ni ndi’i ini cha tu’un cha kani ta’angan. Ta ku’a cha saxini maa ndi, vati kuati ni kanda nda Ñuu Okoa —ni chitoñi vati si inni tata kuuñi— ni kuuchi in tu’un taki, in tu’un viu ta in tu’un ka’nu cha’a in ñuu chi ñivi ñuu ta’o ta yu’u ni kutu’a va’i ndi’i cha ni kati tu’un historia tayu ñuuyachi.

Tutu ni sakua' i:

1. Atristain, Darío (1964). Notas de un Ranchero. S. E.
2. Bartolomé, Miguel A. (1999). El pueblo de la lluvia. El grupo etnolingüístico ñuu savi [mixtecos]. En Alicia M. Barabas y Miguel A. Bartolomé (coords.). Configuraciones étnicas en Oaxaca. Perspectivas etnográficas para las autonomías. INI/INAH, 3 vols.
3. Chassen, Francie y Hector Martínez (1993). El retorno al milenio mixteco: indígenas agraristas vs. Rancheros revolucionarios en la Costa de Oaxaca, mayo de 1911. Cuadernos del Sur, 2(5), 31-64.
4. Jasso Aguilar, Juan Cristóbal (2016). "La Radio Ñuu Kaa en la articulación de proceso de defensa del territorio en la Costa chica de Oaxaca". Tesis de Maestría en Ciencias en desarrollo rural regional, Universidad Autónoma Chapingo.
5. López Bárcenas, Francisco (20 de noviembre de 2012). Rebelión en Costa Chica. Los inicios de la Revolución Mexicana entre los pueblos mixtecos, Desinformemos, 1-16.
6. Ruiz Medrano, Ethelia (2010). Breve semblanza de Pinotepa Nacional. Hermenegildo Florentino López Castro, 13-32. Tutu Ñuu Oko. Libro del Pueblo Veinte. Relatos de la tradición oral mixteca de Pinotepa Nacional. CIESAS/INALI.
7. Tibón, Gutierre (1961). Pinotepa Nacional, Mixtecos, negros y triques. Universidad Nacional Autónoma de México.

P. 25

Ñivi ni ndatu'unchi:

Alejandrina López López (†)

Bartolo López López (†)

Efrén López Ruiz (†)

Enrique Pérez Loaeza (†)

Felix Castro Santiago

Guillermo Castro Santiago

Ignacio López García (†)

José López López (†)

Juan Castro García (†)

Juan Pedro López (†)

Juana Heliodora López (†)

Julia Sánchez Mendoza (†)

Julia Sosa Baños

María Elia Zárate (†)

Narciza Felicitas López López

Natalio Tapia (†)

Pascual López Nicio (†)

Socorro Matilde Sánchez López

Zenaida Ortiz Mejía (†)

PROGRAMA UNIVERSITARIO
DE ESTUDIOS SOBRE
DEMOCRACIA, JUSTICIA Y SOCIEDAD

REVISTA
TLATELOLCO

DEMOCRACIA, DEMOCRATIZANTE Y CAMBIO SOCIAL

ENSAYOS
TLATELOLCO